

I. Általános bevezetés

I.1. A Biblia etimológiája, fogalma, és elnevezései

- a „biblia” kifejezés *etimológiája*

A „biblia” görög eredetű kifejezés, mely a többi nyelvhez hasonlóan, a latin közvetítésével került át a magyarba. Alapjául a „könyv” / „tekercs” jelentésű görög τό βιβλίον (héberül: סֵפֶר [séper]) szolgált, amelynek többes számú alakját, τὰ βιβλία, veszi át először a latin: *biblia*, -orum („könyvek” / „tekercek”). A XIII. századtól kezdődően ez a többes latin forma egyes számú értelmet nyert: *biblia*, -ae. Így a Biblia egy könyvet jelöl, a Szentírást, ami könyvek *gyűjteménye*.

- a Biblia *fogalma*

A zsidók és a keresztények által szentnek és Istentől sugalmazottnak tartott könyvek *gyűjteménye*, melyek a hit és erkölcs mércéi (vö. Rózsa, Bevezetés, 2).

- a Biblia különböző elnevezései

A Biblia különböző elnevezései a fenti meghatározás egy-egy aspektusát emelik ki. Mikor *Bibliáról* beszélünk, gondolhatunk a szent könyvek *gyűjteményére*, a Biblia *gyűjtemény-jellegére*. A *Szentírás* elnevezés a Biblia különlegesen szent jellegét emeli ki, amennyiben az ebben szereplő könyvek Istenhez tartoznak. A *Kinyilatkoztatás* úgy állítja elénk a Bibliát, mint az Isten szavát, mely az emberi történelmen keresztül szólt, nyilatkoztatta ki önmagát.

I.2. A Biblia két fő része, a kinyilatkoztatás két szakasza

Isten önközlése, a kinyilatkoztatás *szóban* (= szent hagyomány) és *írásban* zajlott. Ez utóbbi a szent könyvek *gyűjteménye*, a Szentírás. A kinyilatkoztatás az apostoli korról lezárult.

A Biblia két fő része, Ó- és Újszövetség, a kinyilatkoztatás két fő szakaszát tükrözi, melyeket Krisztus személyéhez (= Krisztus esemény), mint középponthoz viszonyítunk.

1. Ószövetség

Az 1. szakasz - előkészítés → Ószövetség = a zsidóság Bibliája.

Tartalom: A Krisztus előtti időszakot öleli fel, Izrael történelmét a páttriárkáktól Krisztusig. Keletkezési paraméterei: Az Ószövetség könyvei Izrael vallási közösségében születtek, a kereszténységet megelőző időszakban, a Kr. e. X. / IX. sz. és a Kr. u. I. sz. közötti periódusban (bár a beépített szájhagyománybeli anyag jóval régebbi). Változatos, többnyire pontosan azonosíthatatlan szerzői kör.

2. Újszövetség

A 2. szakasz - beteljesedés → Újszövetség = apostoli írások.

Tartalom: Jézus Krisztus földi élete, halála, feltámadása és további működése az Ősegyházban. Keletkezési paraméterei: Az Újszövetség iratai az Ősegyház közösségében keletkeztek egy igen rövid időintervallumban, kb. a Kr. u. 50-120 közötti időszakban. Szerzői az apostolok, valamint azok tanítványai.

I.3. Az Ó- és Újszövetség elnevezések háttére és alkalmazása

Magának a „szövetség” kifejezésnek a használata keresztény eredetű; a zsidóságon belül nem elfogadott. Etimológiáját tekintve a „szövetség” a héber בְּרִית ([bərît]; lat.: *testamentum*; gör.: ἡ διαθήκη)

főnévből ered, mely az Isten és a választott nép közötti különleges kapcsolatot jelöli, mely a Sínai hegynél jött létre. E kapcsolat, illetve létrejöttének jellemzője az „egyoldalúság”, mégpedig Isten részéről. Ő az, aki a szövetség feltételeinek teljesítését magára vállalja, anélkül, hogy a másik fél, a választott nép, illetve a hozzátartozó / őt képviselő egyén, számára feltételt szabna. Ennek példája az Ábrahámmal kötött szövetség (Ter 15,17) és, Dávid királylyal összefüggésben, a Nátán orákulum (2Sám 7,4-17).

Az Ó- és Újszövetség megkülönböztetése a Jer 31,31köv. prófétai ígéretére nyúlik vissza. Isten, miután bensőleg átformálta népét, új szövetséget fog vele kötni; a régi, Mózes-sel, a Sínai hegynél kötött szövetség helyett. A kereszténység meggyőződése, hogy Jeremiás ígérete Jézus Krisztusban teljesedik be (Lk 22,20). Általa Isten nem csak a zsidósággal, hanem az egész emberiséggel szövetséget kötött.

A 2Kor 3,14-ben említett „Ószövetség” (ἡ παλαιά διαθήκη) kifejezéssel Pál a zsinagógában felolvasott iratokat illeti, az általunk Bibliaként ismert irathalmaz első fő csoportját. Ennek megfelelően, nyilván *bennfoglaltan* (!), a Biblia másik fő csoportját képező apostoli iratok, az „Újszövetség” körébe tartoznak.

Kifejezetten a korai kereszténység a saját közösségen belül keletkezett iratokat csak a Kr. u. II. századtól kezdődően nevezi „Újszövetségnek” (Kr. e. 192: egy antimontanista könyv [Eusebius, HE V 16,3]).

II. A szentírási kánon és sugalmazás

II.1. A szentírási kánon

- a „kánon” kifejezés *etimológiája*

A „kánon” kifejezés távolabbi eredete a „nád” / „nádszál” jelentésű héber קִנְיָה főnév ([qāneh]; vö. akkád *kanû*), mely tágabb értelemben mérésre használt eszközt is jelölhet. A héber főnév görög megfelelője a ὁ κανών, melynek értelme már egyértelműen jelzi, a konkrét mellett, az elvonatkoztatás első, illetve második fokán álló értelmet is: „nádszál”, „bot”, „vonalzó”; valamint, átvitt értelemben, „példa”, „szabály”, „mérce”.

- a „kánon” *fogalma (megegyezik a Biblia fogalmával!)*:

A zsidók és a keresztények által szentnek és Istentől sugalmazottnak tartott könyvek gyűjteménye, melyek a hit és erkölcs mércéi.

II.2. A sugalmazás (az isteni és az emberi szerző)

- a sugalmazás *fogalma* a II. Vatikáni Zsinat Dei Verbum konstitúciója alapján (1965. november 18.): „A Szentlélek azon tevékenysége, amellyel bizonyos személyeket írásra indít, és írás közben irányít és vezet.”

- a sugalmazás jellemzői (vö. Rózsa, Bevezetés, 5)

A Biblia Isten szava, de két szerzője van: Isten és ember, aki nem egyszerűen (értelmes) eszköze, hanem *társa* Istennek. Isten anélkül lesz az Ő és az Újszövetség szerzője, hogy a szent szerzők irodalmi értelemben vett szerzői vagy személyes szabadságát megszüntetné vagy csökkentené. A szent szerző / emberi szerző továbbra is alkotója marad művének, a szó legteljesebb értelmében.

- az isteni és az emberi szerző (Székely, 13-15 alapján)

1. *Isteni szerző* (valódi szerző = az üzenet „eredeti feladója”)

A kereszténység alapmeggyőződése, hogy Isten nem egyszerűen csak megalkotta a teremtett világot, hanem, mivel szereti teremtményét (teremtményeit), kapcsolatba is lép vele. Istennek ezt a fajta közeledését nevezzük kinyilatkoztatásnak. Isten nem elvont igazságokat közöl, hanem igen egyszerű mondatokat: „Ne félj, én veled vagyok...Ha tengereken kelsz át, veled leszek, és a folyók nem borítanak el” (Iz 43,2.5). Karl Rahner szerint mindez nem pusztán *ismeret-közlés*, hanem, *ön-közlés*. Az üdvtörténet legfontosabb szereplői ezt élték át: Ábrahám, Ámosz, Jeremiás, Ezekiel stb. Mindennek legnyilvánvalóbb formája a prófétai meghívás, illetve az ezekből szerkesztett prófétai elbeszélések (eredeti élmény + próféta személyisége + szerkesztés). A emberi szerzők az isteni jelenlét tüzeit próbálták beleírni műveikbe: „Ordít az oroszlán, ki ne rettegne, szól az Úr, ki ne prófétálna?” (Ám 3,8). „A szent szerzők ezt az a tüzet, isteni jelenlétet akarták beleírni, írták bele műveikbe” (Székely, 13).

Így a legfontosabb hermeneutikai szempont, hogy csakis az érti meg a Szentírást, akit megérint az isteni jelenlét; aki hagyja, hogy az írott betű mögötti Lélek megérintse, *megszólítsa*. Ebben az értelemben a Bibliát megérteni nem intellektuális, hanem egzisztenciális folyamat. A Bibliát csak az élettel érthetem meg: ha abban folytatódik az esemény, amiből a szent szöveg keletkezett. A *Szentírás „vajúdó szöveg”, amely az életben nyeri el végső és csak nekem*

szóló értelemét. Emiatt az Isten ön-közlése nem információ, hanem transzformáció.

2. Emberi szerző (szintén valódi szerző)

Alapállításunk: Isten emberekhez szól embereken keresztül. Isten tiszteli az ember szabadságát és önállóságát.

Isten kegyelme nem megszünteti, hanem felemeli az emberi természetet. Így az egyes iratokban tükröződik a szent szerző egyénisége, világképe, érzésvilága, vallási meggyőződése és az a történelmi háttér, melybe beleilleszkedett. Így a bibliai iratok esetében a szöveg első szinten a szent szerző által szándékolt értelmet nyújtja, amit *intentio auctoris*-ként ismerünk, melynek megfejtésében az úgynevezett *történet kritikai módszer* segíthet, melynek tárgya az emberi szerző által szándékolt véges üzenet.

Ugyanakkor a bibliai szövegek magukon viselik a szent, de ugyanakkor emberi szerzők intellektuális, erkölcsi és vallási korlátait. Gyarló emberi szavak utalnak a kimondhatatlanra. A Biblia a Titok véges szavakkal történő kifejezése. A töredékes szó nem mondhatja ki a teljességet, csak utalhat rá. A fundamentalista szentírás-értelmezés pontosan ez utóbbi szempontot, a szent szerző emberi korlátait, hanyagolja el. A véges emberi kifejezésmódot azonosítja Isten üzenetével, így kvázi magát a szöveget bálványozza. A bibliai szövegek csak hit és erkölcs vonatkozásában bírnak kinyilatkoztatott értékkel.

Isten a kinyilatkoztatott igazságok megértésében egyre mélyebbre vezet a Szentírás lapjain; úgy nevel, mint apa a gyermekét (Arany-szájú Szent János). A kinyilatkoztatás a Biblia egészében fejlődik, csúcspontját Jézus Krisztusban éri el, aki a testté lett „kinyilatkoztatás”. A Szentírásban, így az Ószövetségben is, található minden mozzanat benne nyeri el végső, igazi értelmét és helyét. A szent szerző által szándékolt üzenet nem meríti ki a szöveg valós tartalmát, a szöveg túlmutat ezen. Ezt nevezzük teljesebb értelemnek, *sensus plenior*-nak. A főként a *sensus auctoris*t vizsgáló történet kritikai módszer, bár nélkülözhetetlen, de *önmagában* elégtelen a szent szövegek megértéséhez.

II.3. A szent szövegek „mélységi” szintjei (a fentiek alapján)

1° A szöveg felszíne.

Ez nem más, mint az adott bibliai szöveg, a maga kánoni formájával, ahogyan az a Bibliában létezik. A szöveg felszínének ismerete a szöveg értelmezésének első és kikerülhetetlen része, amely önmagában még nem érinti a mélyebb értelmet. Ez magában foglalja a szöveg precíz leírását és ezzel összefüggésben bizonyos észrevételek tételét: felépítés, nyelvtan, szövegkritika, dinamika. A bibliai szöveg narratív vagy retorikai szempontból történő elemzése ehhez a szinthez tartozik.

2° A szöveg történeti háttere.

A történeti háttér, Bibliából vagy Biblián kívüli forrásokból merített, ismerete elsősorban a szöveg műfajának, típusának, meghatározásához szükséges, mivel az irodalmi műfaj elsősorban nem irodalmi, hanem történeti kategória, amely korhoz kötött (csak bizonyos történeti szituációban érthető) és idővel változik. Ezen felül az egy-egy szöveggel kapcsolatban megállapított irodalmi műfaj is óvatosan kezelendő, mivel, hasonlóan a többi kategóriánkhöz, a valóságban egy-egy irodalmi műfaj vegytisztán nem létezik, a szövegeken belül sokszor egymással keverednek, az *előttünk lévő*

szöveg az, ami a valóságban létezik. Ilyen módon sokkal szerencsésebb a műfaj helyett a szöveg típusáról beszélni.

3° A szöveg szándéka.

Ezt célozza minden exegetikai erőfeszítés. Ha eddig nem jutottunk el nem végeztünk semmit. A szöveg szándékáig, üzenetéig csak a történeti háttér ismeretén keresztül juthatunk el, amelyben a szöveg egyes kifejezései, elemei értelmet nyernek. Itt kapjuk meg az értelmezés első szintjén a *sensus auctoris*, majd az értelmezés következő szintjén a *sensus plenior*.

II.4. A kánoniság kritériuma, Szentírás és hagyomány (Székely, 15)

Egy szentírási könyv akkor válik kánonivá, ha az a közösség, amelyben keletkezett, amely ebben a kérdésben a leginkább kompetens, a választott nép vagy az egyház, nyilatkozik. Az egyes iratok szerzői, ugyanis, ezen közösségek tagjai. A Bibliában található könyvek ezek tágabb valóságának részei. Úgy is mondhatjuk, hogy a Biblia esetében a választott nép vagy az egyház alkotja azt a *konzseniális kontextust*, amelyben az egyes könyvek elnyerik teljesebb értelmüket, itt szólalnak meg a maguk teljességében (*sensus plenior*).

Az Egyházon belül a leírt szó és az élő egyház hagyománya ugyanannak az egyetlen valóságnak a részei. A Szentírást ugyanaz a Szentlélek sugallta, amely létrehozta az általa megérintett emberekből az egyházat és élteti azt.

A Szentírás ebben az értelemben az egyházban születik, így az egyház hite, a *regula fidei*, a Szentírás értelmezésének a legfőbb elve (Szt. Iréneusz). A Szentírás önmagában nem érthető. Mivel a kinyilatkoztatás a történelemben jelenik meg ez azt is jelenti, hogy az egyház hite, a hagyomány fejlődik; ugyanazt a Titkot egyre mélyebben érti meg: „Az Egyház a századok folyamán az isteni igazság teljessége felé tart” (DV 8). Noha a köztük lévő történeti távolság miatt a Szentírás és a későbbi hagyomány nem azonosítható, mégis a kettő szerves egységet alkot. A Szentírás értelmét a belőle létrejött hagyomány segít megérteni.

Ezért tévedett Luther Márton, amikor a *sola scriptura* elve alapján, mely magában foglalta a *sine ecclesia* elvét is, a Bibliát kiszakította természetes közegéből az egyházból. Ennek ellenére ő maga is kénytelen volt kimondva vagy kimondatlanul különböző elveket használni, hogy ítéletet tudjon mondani bizonyos bibliai iratok kánoniságáról (pl. Jak, Jel stb.)

Viszont, másik oldalról, a Szentírás a Szenthagyomány kitüntetett, minőségileg egyedülálló része: „a tanítóhivatal nincs fölötte Isten szavának, hanem szolgál neki..., hallgatja, szentül őrzi és hűségesen kifejti” (DV 10). Protestáns oldalról tehát jogos annak állítása, hogy a Szentírás egyrészt önálló tekintéllyel bír, másrészt a hagyományokkal szemben kritikus szereppel is rendelkezik.

III. Az ószövetségi kánon

III.1. Az ószövetségi kánon kialakulása

Az Ószövetség esetében két kánont találunk. Az egyik a zsidóság és a protestáns egyházak által elfogadott, rövidebb, héber nyelvű *palesztinai kánon*, más néven héber Biblia. A másik a katolikusok és az ortodoxok által elfogadott, a kereszténység szempontjából alapvető jelentőségű, görög nyelvű, az előbbinél bővebb, alexandriai kánon, más néven „hetvenes fordítás” vagy Szeptuaginta (jelölése: LXX).

III.1.1. Palesztinai kánon (Rózsa, Ószövetség I., 16-17.22-26)

A palesztinai kánon kialakulásának folyamatára magának a palesztinai kánonnak, a héber Biblia *három felosztása* ad támpontot: Törvény, Próféták, Írások. Héberül: תּוֹרָה (tôrāh), נְבִיאִים (nebí'im), סְפָרִים (ketúbim), ismert rövidítése a תַּנַּךְ (tənaḵ). Az egyes könyvcsoportok a folyamat egyes szakaszait tükrözik, ugyanis ezekben egy-egy, részben az addig már meglévő könyveket foglalták össze. Ez főleg az Írások csoportjánál fogható meg, melyben egyszerre találunk történeti (pl.: Ezd, Neh, 1-2Krón), költői (pl.: Zsolt, Én) és prófétai könyveket (Dán). Ide feltehetően azokat az ószövetségi iratokat sorolták, melyek a másik két zárt könyvcsoportba (Törvény, Próféták) nem kerülhettek („egyéb kategória”).

III.1.1.1. A palesztinai kánon főbb részei

III.1.1.1.1. Törvény, vagy Tóra

A Pentateuchusznak („öt tekercs”; a kifejezés értelmét lásd később) is nevezett corpus a palesztinai kánon legősibb része. Ez bír a legnagyobb tekintéllyel, olyannyira, hogy a másik két könyvcsoportba tartozó könyvek megértésében ennek könyveit alkalmazták az értelmezési kulcsként.

Az ide sorolt öt könyv (Ter, Kiv, Lev, Szám, MTörv) végső kánoni formája és egymás mellé rendezése a Kr. e. V., legkésőbb a IV. századra tehető. A Tóra tekintélyét a szamaritánusok is elfogadják (lásd fentebb: szamaritánus Pentateuchus). A szamaritánus népcsoport a babiloni fogság végét követően (Kr. e. 538) fokozatosan távolodott el a zsidóságtól, majd a hellenista korban, a Kr. e. III. században véglegesen szakítottak velük, pontosabban a jeruzsálemi zsidó közösséggel. A Tóra Mózesnek tulajdonított könyvei tehát már a szakadás előtt vitathatatlan tekintéllyel kellett rendelkezniük, egyébként a szamaritánusok nem vették volna át azokat. A palesztinai kánon többi részét a szamaritánusok nem ismerik el, ezért ezek valószínűleg a szakadás előtt nem rendelkeztek a Törvényhez hasonló tekintéllyel. A palesztinai, héber nyelvű kánon magja eszerint a Tóra, a másik két gyűjteményt később ehhez csatolták.

III.1.1.1.2. Próféták

Önálló könyvcsoportként a Kr. e. III. században sorolták az mózesi könyv mellé. Támpontunk a Jézus Sirák fia könyve (Kr. e. 190 körül), mely az „atyák dicséretében” név szerint említi a „három nagyprófétát” (Iz, Jer, Ez) és, együttesen, a 12 „kisprófétát” (Sir 48,22-49,10). A Sir nem beszél Dániel könyvéről, mivel ez a könyv később keletkezett (Kr. e. 167-164), így nem kerülhet be ebbe a gyűjteménybe. A „Próféták” könyvgyűjteményének lezárása, kánoni tekintélyűvé válása, legkésőbb a Kr. e. III. sz. végén történhetett.

III.1.1.1.3. Írások

Ennek a könyvcsoportnak a lezárása viszonylag későn történt, a Kr. u. II. sz. végén, II. sz. elején. Összetétele heterogén: tartalmaz viszonylag késői (pl. Dán), illetve Izrael fogság előtti hagyományához tartozó szövegeket magában foglaló iratokat (pl. Péld bizonyos szövegei). Egyes, ehhez a csoporthoz tartozó, könyvek kánoni tekintélyét hosszabb időn keresztül vitatták (Én, Préd, Péld, Eszt).

A könyvcsoport elnevezése a Jézus Sirák fia könyvéhez fűzött előszóban is szerepel: „Sok és jelentős [tanítást] ajándékozott nekünk a Törvény, a Próféták és a többi utánuk következő [író]...(1-2. v.). a Sir előszavának szerzője, amikor nagyapjáról, a könyv szerzőjéről ír, ugyancsak szerepelteti ezt a könyvcsoportot: „Jézus, a nagyapám elhatározta – miután behatóan foglalkozott a Törvénnyel, a Prófétákkal és az atyáktól ránk maradt többi írással, s elegendő ismeretre tett szert -, hogy maga is ír valamit” (7-12. v.).

III.1.1.2. A palesztinai kánon lezárása

A palesztinai kánon esetében, ahogy arra e kánon elnevezése is utal, a szent könyvek gyűjteményének lezárása a palesztinai zsidóság körében történt. Miután a rómaiak Kr. u. 70-ben lerombolták Jeruzsálemet és a jeruzsálemi templomot, a zsidóság a *farizeusi* vonal mentén szerveződött újjá. Ennek oka, hogy a templom lerombolásával a templom és a kultusz elveszítették jelentőségüket. A *szent iratok* és azok kifejtése vált alapvetővé a korabeli zsidó közösség életében. A palesztinai kánon esetében a kánon úgy mond „lezárása” a következő két mozzanatot foglalta magában:

1. Az egyes könyvekkel kapcsolatos kételyek tisztázása.
2. Kizárták annak lehetőségét, hogy a kánonba oda nem tartozó iratok is bekerüljenek.

A palesztinai kánon lezárását lehetővé tette, hogy az „ószövetségi kánon” a Kr. u. I. sz. végén tulajdonképpen már „kész” állt:

1. A Törvény és a Próféták már kánoni tekintélyű gyűjtemények
2. Ugyanakkor az Írások csoportján belül jó pár könyv kánoni mivolta kétséges volt: Én, Préd, Péld, Eszt; sőt később Ezekiel könyvével kapcsolatban is felmerültek kételyek.

A fenti könyvek kanonicitása körüli vitáknak csak úgy volt értelmük, ha már korábban is részei voltak a szent könyvek gyűjteményének.

A palesztinai kánon lezárásának formális aktusáról nincs tudomásunk. A XIX. századtól kezdődően zsidó és keresztény kutatók összekapcsolják a Kr. u. 90-100 közötti, úgynevezett Jabne-i (gör.: Jamnia) Zsinattal. Kétségekívül a Palesztina tengerparti síkságán fekvő Jabne Kr. u. 70-135 között a főtanács és a kezdődő rabbinizmus központja, *ahová valóban köthető a palesztinai kánon lezárása*; a rabbinikus források, azonban, *nem nyújtanak támpontot egy ilyen zsinat létezésére* vonatkozóan. Az egyetlen utalás arról szól, hogy azon a napon, amikor Eleazár ben Azarját a főtanács elnökévé választották (Kr. u. 100 körül), a 72 vén az Énekek énekét és a Prédikátor könyvét a „kezeket tisztátalannak tevőnek”, azaz a szent könyvek közé tartozónak, nyilvánította (mJojachin II I,5). Mindezt lehetne a kanonizáció mozzanataként értelmezni, de önmagában még nem elégséges bizonyíték egy ilyen zsinat léte. Ami bizonyos, hogy a Kr. u. I. század végétől fenntartással kezelik és háttérbe szorítják a LXX-át;

a szent könyvek palesztinai héber nyelvű gyűjteménye lett a zsidóság Bibliája (Rózsa, Ószövetség I., 24-25).

III.1.2. Alexandriai kánon (Rózsa, Ószövetség I., 26-28)

A palesztinai héber nyelvű kánonon túl, a görög nyelvű, hellenista zsidóság körében kialakult a szent könyveknek egy másik, görög nyelvű gyűjteménye, az úgynevezett *alexandriai kánon*.

Babilon mellett a legjelentősebb zsidó diaszpóra Egyiptomban volt. Legfontosabb központjuk Alexandria, ahol a város öt kerületéből ketőben ők alkották a lakosság többségét. Az egyiptomi zsidók görögül beszéltek, emiatt megjelent körükben az igény, hogy a héber nyelvű szent könyvek görögre fordítsák. Az alexandriai zsidók a Kr. e. III. sz. közepétől kezdve Kr. e. 150-ig fokozatosan lefordították görögre a palesztinai kánon könyveit (innen a görög nyelvű kánon elnevezése: alexandriai kánon). Ezen felül a héber nyelvű kánon könyvein felül még más könyveket is bevettek a gyűjteménybe, olyanokat is, melyeket Jabnéban később elutasítottak. Az így keletkezett gyűjteményt nevezük alexandriai kánonnak, vagy más néven, a keletkezését magyarázó korabeli irat, az Ariszteász levél nyomán (lásd fentebb), „hetvenes fordításnak”, *Szeptuagintának* (jelölése: LXX).

Arra vonatkozóan, hogy a zsidó diaszpórán belül e könyvek értékelése, illetve használata milyen lehetett, csak következtetni tudunk. A LXX zsinagógai alkalmazása ismeretlen, ugyanakkor Alexandriai Philón ezt használja a Törvényt magyarázó munkáihoz. Bár ez utóbbi mozzanat bizonyítja a görög fordítás tekintélyét, mégsem beszélhetünk ebben az esetben egy mai értelemben vett, zárt, mindenki számára kötelező érvényű kánonról.

Végül is a LXX a görögül beszélő kereszténység világában terjedt el. A korai egyház az ószövetség görög fordítását vette át és használta többet is elismerve a LXX többletkönyvei, illetve szövegrészei közül (deuterokanonikus könyvek). Ezek a következők:

- a.) Tób, Jud, 1-2Mak, Bölcs, Sir, Bár
- b.) Eszt és Dán görög nyelvű kiegészítései

Természetesen volt néhány könyv, amit az egyház nem fogadott el. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az egyház a Szeptuaginta többletkönyveiből „válogatott”. Mivel ez a „válogatás” maradt fenn, ezért a LXX jelenlegi, a kereszténység által kialakított formája nem azonos a hellenista zsidóság által használt, eredeti gyűjteménnyel: „Az egyház azt vette át, amit kánoninak tekintett, és nem azt tartotta kánoninak, amit a Szeptuagintában talált” (Rózsa, Ószövetség I., 27).

A LXX többletkönyveinek (deuterokanonikus könyvek) többsége bizonyíthatóan héber (vagy arám) nyelven keletkezett. A Sir eredeti, a rabbinikus irodalom tanúsága szerint nagy tekintéllyel bíró, héber szövegének jelentős részét megtalálták. A qumráni iratok között megtalált deuterokanonikus könyvek is azt bizonyítják, hogy ezek ismeretek és olvasottak voltak Palesztinában, így a Kr. u. I. század keresztényei is ismerhették őket. Feltételezhetjük, hogy amikor az egyház a deuterokanonikus könyveket bevette a szent könyvek közé, akkor egy, a kezdeteire visszamenő gyakorlatot szentesített (Rózsa, Ószövetség I., 27).

III.2. A kánonnal kapcsolatos zsinatok (Collins – Brown, Jeromos Bibliakommentár III., 54-56)

A Kr. u. II. századi Palesztinában a zárt keresztény ószövetségi kánon létrehozására tett kísérletek tükrözik az ószövetségi kánonnal kapcsolatos zsidó vitákat (lásd fentebb). A korabeli apostoli atyák tudatában vannak annak, hogy az általuk használt ószövetségi irat a zsidóság körében vajon elfogadott-e vagy sem (Jusztinosz, Tertullianus stb.). Ugyanakkor a keresztény írók többsége a zsidók által nem kanonizált iratok közül többet is szabadon használ.

III.2.1. Nyugati egyház

A nyugati egyház a Kr. u. IV. sz. végén foglalt állást a ószövetségi kánon hosszabb változata mellett, mely a héber Biblia iratain túl a LXX-ből átvett deuterokanonikus iratokat, illetve szövegeket is tartalmazza. A Kr. u. IV. sz. végi, V. sz. eleji helyi zsinatok ezt az állásfoglalást támasztják alá: Hippói (Kr. u. 393), 3. (Kr. u. 397) és 4. (Kr. u. 419) Karthágói zsinatok.

III.2.2. Keleti egyház

Eltérően nyugati egyháztól, a keleti egyház inkább a zsidóság rövidebb kánonját tekintette mérvadónak. A Kr. u. II. sz. második felében (170-190) Szárdeszi Melitonnál találjuk az ószövetségi könyvekről szóló legkorábbi keresztény listát, mely nagyon hasonlít a palesztinai kánonhoz (Eszet viszont hiányzik belőle). Órigenész szerint, a héber ábécé 22 betűjének megfelelően, a hébereknek 22 könyve van (a 12 úgynevezett kisprófétát és a „kettős könyveket” összevonja [1-2Sám; 1-2Kir; 1-2Krón; Ezd-Neh; Rut + Bír; Jer + Siralm]). Szent Athanasziosz, akinek zsidó tanítói voltak kiáll amellett, hogy Ószövetséget illetően a keresztényeknek is ugyanúgy 22 könyvük legyen mint a zsidóknak. Ebbe a vonalba tartozik Szent Jeromos is, aki mindent elkövet annak érdekében, hogy a palesztinai kánon elterjedjen a nyugati egyházban. Néhány egyházatya viszont, annak ellenére, hogy a rövidebb kánon híve, mégis idéz deuterokanonikus könyvekből.

Az egyes könyvek kánoni értékét jelző felvetették a „kanonikus” és az „egyházi” megkülönböztetést. Ez utóbbi megnevezés azokat az iratokat jelölte, melyek az egyház épülésére szolgálnak, egyben jelölve a kételyt, mely a deuterokanonikus könyvekkel kapcsolatban újból és újból felmerült az egyházban, elsősorban keleten: Jeruzsálemi Kürillosz, Nazianzoszi Gergely, Epiphaniusz, Rufinusz, Nagy Szent Gergely, Damaszkuszi János, Szent Viktori Hugó, Lyrai Nicolaus, Kajetán bíboros (Sundberg, CRQ 30 [1968], 143-155).

III.2.3. A protestantizmus és a Trienti zsinat, az ószövetségi kánon végleges lezárása

A protestantizmus a rövidebb, palesztinai kánont választotta. Az első reformátorok az általuk nem kánoninak, hanem apokrifeknek tartott ószövetségi könyveket szentíráskiadásuk függelékében közölték. A protestáns eljárásra való válaszként a római katolikus egyház a Trienti zsinaton nyilatkozott végérvényesen az ó- és újszövetségi kánon tartalmáról, meghatározva a bennük szereplő könyvek számát (1546. április 8, IV. ülés; DS 1501-1508). A zsinat az ősi, egyházi hagyományra és használatra hivatkozik, mely a Biblia ókori latin fordítása, Vulgata által tartalmazott kánonban testesül meg. A palesztinai kánon iratain felül Istentől sugalmazottnak tekinti a 7 LXX-ből átvett könyvet, illetve a Dániel és Eszter könyvéhez fűzött

görög nyelvű kiegészítéseket. A Trienti zsinat szerint így az Ószövetség 45 könyvet számlál.

„Az egyház az Ó- és Újszövetség könyveit teljes terjedelmükben és minden részükkel szentnek és kánoninak fogadja el, vagyis jelenlegi formájukban mondja ki őket sugalmazottnak” (Rózsa, Bevezetés, 6). A kánoniség kérdését nem érinti a szentírási iratok keletkezési körülményeinek vizsgálata, illetve ezek eredménye (keletkezési idő, hely, szerzőség kérdése).

III.3. Fontosabb, a kánonnal kapcsolatos kifejezések

III.3.1. A katolikus szentírástudomány megkülönböztetései

A katolikus szentírástudomány az Ószövetség könyvein belül protokanonikus („első kánoni”) és deuterokanonikus („második kánoni”) könyvekről, az ószövetségi kánonon kívül apokrifekről beszél.

Protokanonikus könyveknek azokat az ószövetségi iratokat nevezzük, melyek kánoniségével, azaz a szent könyvek gyűjteményéhez való tartozásával kapcsolatban sohasem merült fel kétely.

Ezzel szemben a deuterokanonikus könyvek azok, melyek isteni sugalmazottságával kapcsolatban, tehát kánoniségát illetően, valahol vagy valamikor kétely merült fel az egyházban.

Az apokrifek (vö. gör. ἀπόκρυφος: „elrejtett”, „titkos”) azok a zsidó vagy ókeresztény írások, melyek ugyan igényt tartottak a kánoniségra, de nem vették őket fel a szent könyvek gyűjteményébe. Ezek az iratok látszólag a Szentíráshoz tartoznak. Bizonyos hasonlóságot mutatnak az Ó- vagy az Újszövetség könyveivel, valamint állítólagos szerzőjüként egy-egy bibliai személyt jelölnek meg, ezzel megpróbálnak tekintélyt kölcsönözni ezen iratoknak. Az ószövetségi apokrifek feltehetően a Kr. e. II. és a Kr. u. II. század között születhettek a zsidóság körében. Közülük több csak keresztény átdolgozásban maradt ránk. Ószövetségi apokrifek például: Manasszé imája, 3-4Ezd, 3-4Mak, Salamon zsoltárai, Mózes mennybemenetele, Tizenkét pátriárka testamentuma, Hénok könyve.

III.3.2. A protestáns szentírástudomány megkülönböztetései

Ahogy fentebb láthattuk, a protestáns egyházak csak a palesztinai kánon könyveit tekintik sugalmazottnak. Az ide tartozó könyveket kánoni könyveknek nevezik. A katolikusok által deuterokanonikusként jelölt könyveket nem tekintik kánoninak, apokrifeknek nevezik őket. Emellett még az apokrifek közé sorolnak néhány a katolikusok által is apokrifnek tekintett könyvet (Manasszé imája, 3-4Ezd, 3-4Mak). A katolikusok által apokrifeknek nevezett iratokat, a fentiek kivételével, pszeudoepigrafáknak, azaz „hamis felirattal ellátottnak” nevezik.

<u>katolikus elnevezés</u>		<u>protestáns elnevezés</u>
protokanonikus	=	kánoni
deuterokanonikus	=	apokrif
apokrif	=	pszeudoepigrafa

III.3.3. Az ószövetségi kánon tartalma (Rózsa, Ószövetség I., 16-19)

III.3.3.1. A zsidóság hármass csoportosítása

A zsidóság az ószövetségi kánon könyveit, három, a kánonképződés folyamatát tükröző csoportba sorolja: Törvény, Próféták, Írások.

Törvény (Tóra)

- Ter, Kiv, Lev, Szám, MTörv

Az ide tartozó könyvek szerzője a hagyomány (!) szerint Mózes. Az üdvtörténet kezdeti szakaszát mutatják be világ és ember megte-remtésétől Izrael ősatyáin, a pátriárkákon keresztül Mózes törté- netével bezárólag.

Próféták

- korábbi próféták („történeti könyvek”; lásd később: „Deuterono- misztikus Történeti Mű”)

Józs, Bír, 1-2Sám, 1-2Kir

- későbbi próféták („tényleges prófétai hagyomány”)

- „nagy próféták” (hosszabb lélegzetű prófétai könyvek)

Iz, Jer, Ez

- „kis próféták” (rövid prófétai könyvek)

Oz, Jo, Ám, Abd, Jón, Mik, Náh, Hab, Szof, Agg, Zak, Mal

A Próféták közé tartozó írások szerzői a zsidó hagyomány szerint egy-egy próféta, még azon könyvek esetében is, melyek nem a tény- leges prófétai hagyományt tartalmazzák, hanem történeti könyvek: Józs (Józsue), Bír (Sámuel), 1-2Sám (Sámuel), 1-2Kir (Jeremiás). E jelenség mélyebb oka, hogy a Józs-1-2Kir történeti könyveit úgy tekintették, mint, amelyek a próféták szellemében értékelték Izra- el történelmét. Dániel könyvét nem tartották prófétai írásnak.

Írások

- Zsolt, Jób, Péld

- 5 tekercs, ezeket egy-egy ünnepen olvasták fel

Rut: Pünkösöd

Én: Húsvét

Préd: Sátoros ünnep

Siralom: a jeruzsálemi templom pusztulásának gyásznapja

Eszt: Purim

- Dán (!)

- Ezd, Neh, 1-2Krón (lásd később: „Krónikás Történeti Mű”)

Ezen írások köre nem egészen körvonalazott. Feltehetően ide azo- kat a könyveket sorolták, melyek a két, már korábban lezárt (lásd fentebb) könyvcsoportba már nem kerülhettek be.

III.3.3.2. A keresztények csoportosítása

A keresztények a zsidóktól eltérő beosztást követnek, mely a LXX sorrendjét veszi át, ami a Vulgata révén általánossá vált: történe- ti, tanító és prófétai könyvek. Tartalmazza a LXX-ből átvett deuterokanonikus könyveket, illetve szövegeket is, melyeket a kato- likus és ortodox egyházak szentnek és Istentől sugalmazottnak tartá- nak (aláhúzza).

Történeti könyvek

- Mózes öt könyve (a középkorig külön csoportként kezelték)

Ter, Kiv, Lev, Szám, MTörv

- Józs, Bír, Rut, 1-2Sám, 1-2Kir

- 1-2Krón, Ezd, Neh (lásd később: „Krónikás Történeti Mű”)

- Tób, Jud, Eszt, 1-2Mak

Az Ószövetség jelenlegi kánoni összefüggésében ezek a könyvek összefüggő elbeszélést képeznek a világ teremtésétől kezdődően a fogság előtti Izrael történelmén át egészen a makkabeusi háború-

kig. Az egyes könyvek műfajuknak megfelelően, különbözőképpen tükrözik a fenti történeti folyamat egyes szakaszait.

Tanító könyvek

- Jób, Zsolt, Péld, Préd, Én, Bölcs, Sir

Prófétai könyvek

- nagy próféták

Iz, Jer, Siralm (!), Bár, Ez, Dán (!)

- kis próféták

Oz, Jo, Ám, Abd, Jón, Mik, Náh, Hab, Szof, Agg, Zak, Mal

Jelentős különbség még a zsidó csoportosításhoz képest, hogy az alexandriai kánonban a nagy próféták között szereplő Siralm és Dán a palesztinai kánonban az Írások csoportjának tagjai.

Mindegyik felosztásnak megvannak a maga előnyei, de egyik sem tökéletes, mivel az egyes könyvek tartalma és jellegzetességei nem mindig felelnek meg az adott csoportosítás szempontjainak.

III.3.3.3. A könyvek számának eltérése az egyes felekezetenél

A könyvek csoportosítása mellett a könyvek számában is eltérés mutatkozik az egyes vallásfelekezeteknél.

A zsidóság 24 könyvet tart számon a palesztinai kánonban: a 12 kisprófétát egyetlen „tizenkét próféta könyvnek” tekintik, emellett a két részből álló könyveket összevonják, egy-egy könyvnek tekintik őket (1-2Sám; 1-2Kir; Ezd-Neh; 1-2Krón). A keresztények ezeket az összevonásokat nem alkalmazzák; így ők 39 könyvet tartanak a palesztinai kánon részének.

A reformáció óta a keresztény felekezetek között nincs egység az ószövetségi könyvek számát illetően. Eleve két különböző kánon került használatba. A protestánsok a héber nyelvű palesztinai, a katolikus és ortodox egyházak a görög nyelvű, bővebb alexandriai kánont tekintik mértékadónak (lásd fentebb). Ennek megfelelően a protestáns egyházak csak 39 könyvet ismernek el kánoninak (= protokanonikus könyvek). A katolikusok és az ortodoxok még ehhez hozzászámítanak további 7, a LXX-ből átvett deuterokanonikus könyvet; így náluk a könyvek száma 46 (39+7).

Viszont a katolikus egyházon belül létezik két alternatív számítási mód. Az egyik, amely a tradicionálisan a jeremiási hagyományokhoz tartozó könyveket (Jer, Siralm, Bár) összevonja egyetlen könyvvé; eszerint a könyvek száma 44. A másik a Trienti zsinat számítási módja, mely a jeremiási hagyományhoz tartozónak tartott könyvek közül kettőt, Jeremiás és a Siralmak könyvét, vonja csak össze, Báruk könyvét önállóan tekinti; eszerint a könyvek száma 45.

IV. Az Ószövetség szövege (szövegtan)

IV.1. Az Ószövetség nyelve

Nyelvét tekintve az Ószövetség túlnyomórészt héber. Két kisebb arám nyelvű töredék, az Ezd 4,7-6,18 és a Dán 2,4-7,28 kivételével a *protokanonikus* könyveket héber nyelven írták.

A *deuterokanonikus* könyvek görög nyelven maradtak ránk. Közülük viszont csak kettő, a 2Mak és a Bölcs, született eredetileg is görögül. A többi könyv sémi nyelvű szövege elveszett, sokáig csak a görög fordításai voltak ismertek. A XIX. század végétől kezdődően kerültek elő héber nyelvű részletek. 1896-ban a kairói zsinagóga restaurálásakor a zsinagóga „tóratemetőjéből”, genizájából (arám גניזת [gnz]: „drága”, „értékes” [mn.]; ill. „elrejt” [ige]) kb. 200 ezer töredék kerül elő, köztük héber nyelvű részletek Tób, Judit és Jézus Sirák fia könyvéből. Ez utóbbi a legértékesebb, mivel a teljes könyv 2/3-ának héber szövegét megtalálták (Würthwein, Text, 42-43). Az Ószövetség nyelvét illetően így az alábbi áttekintést adhatjuk:

- héber nyelvű: a protokanonikus könyvek szinte teljes egésze, a deuterokanonikus könyvek közül 5 (Tób, Jud, Eszt, 1Mak, Sir)
- arám nyelvű: Ezd 4,7-6,18; Dán 2,4-7,28
- görög nyelvű: 2Mak, Bölcs

IV.2. Az Ószövetség szövege és szövegtanúi

Az Ószövetség könyvei hosszú, gyakran több évszázadig tartó folyamat eredményeként jöttek létre. A végső kánoni forma, valamint a kánon lezárásával azonban a szövegek története nem zárult le. A korabeli viszonyoknak megfelelően az Ószövetség szövegeit *másolás* formájában hagyományozták át, ami *nem tudatos*, állandó és kikerülhetetlen hibaforrást jelentett: szövegromlás, további kiegészítések, illetve változtatások lehetősége. Emellett a szövegeket, igaz nem mindig szerencsés módon, *tudatosan* is próbálták változtatni a szöveg hibáinak vagy homályos részeinek javítása révén.

A másolás, illetve ehhez köthetően, a javítás általában egy-egy hagyományozó körhöz („iskolához”) kötődött. Emiatt, mivel a szövegek másolásának eleinte nem voltak szigorú kritériumai, egy-egy hagyományozó iskola körül jellegzetes, egymástól különböző szövegformák alakultak ki.

A Kr. u. I. sz. vége, illetve a II. sz. elejétől, a tengerparti Jabne írástudói iskolájához kötődően, a szövegek áthagyományozását szigorúbb, pontosabb szabályok szerint végezték. Erre az időszakra vezethető vissza a héber Biblia egységes és mértékadó mássalhangzós szövegének a rögzítése. Az adott változatok mérlegelése után, ezt a változatot választották. Ez lett a későbbi úgynevezett „maszoréta szöveg” (textus masoreticus; jelölése: TM) elődje. Ettől kezdve agyályosan ügyeltek a másolatok pontosságára, így például ha kettőnél több eltérést találtak, akkor az adott példányt elégették. Az elv a következő volt: „Ha egy könyv szent, és Isten kinyilatkoztatott ígését tartalmazza, akkor szövegének is pontosnak, és egyértelműnek kell lennie” (Rózsa, Ószövetség I., 30).

Megjegyzések az *írásmódról*: A héber nyelv esetében, hasonlóan az ókori keleti szemita nyelvekhez, csak mássalhangzós írás volt (!), a magánhangzókat is mássalhangzók jelölték (ezek az úgynevezett

„mater lectionis-ok”). A babiloni fogság előtti időszakban, Kr. e. 587/586-ig a kánaánita/föníciai írást használták. A babiloni fogságot követően, Kr. e. 539/538 után, mivel a térség közvetítő nyelvivé az arám vált, az arám írásjeleket, az úgynevezett quadráta írást használták.

A pontos, megbízható szöveg együtt járt a szent könyvek tekintélyének növekedésével, valamint, ahogy fentebb láthattuk, a szent könyvek gyűjteményének, azaz a kánonnak a lezárásával.

IV.2.1. A Kr. u. I. század előtti legfontosabb szövegtanúk

IV.2.1.1. Közvetett szövegtanú

Közvetett szövegtanúnak nevezzük az Ószövetség görög fordítását, a Kr. e. III. sz. közepe és Kr. e. 150 között keletkezett LXX-t, mivel sémi szövegei (a szakirodalomban: „Vorlage”) csak a görög fordításon keresztül ismerhetők meg. A LXX szövege számos esetben eltér a TM-től, ami a TM-től eltérő eredeti héber szövegre enged következtetni.

IV.2.1.2. Közvetlen szövegtanúk

IV.2.1.2.1. A szamaritánus Pentateuchusz (jelölése: *u*)

A szamaritánus Pentateuchusz a szamaritánus közösség Bibliáját jelöli, amit a zsidó közösségtől való elszakadás (Kr. e. IV./III. sz., újabb kutatások szerint a Haszoneusok [lásd később] alatt: Kr. e. II. sz.) előtt és után használt. A szamaritánusok számára a Törvény (Pentateuchusz) az egyetlen inspirált könyvcsoport, a Prófétákat és az írásokat, eltérően a zsidóságtól, nem tartják sugalmazottnak. Tehát a szamaritánus Pentateuchusz olyan szöveghagyományt képvisel, amely a Krisztus előtti évszázadokra nyúlik vissza, azaz jóval megelőzi a TM-t.

A szamaritánus Pentateuchusz nyelve héber, írásmódja közel áll a quadráta írás előtt használt kánaánita/föníciai íráshoz. A Kr. e. II. századtól kezdődően mutatkoznak eltérések a héber szöveghez képest. Ezek száma kb. 6000, elsősorban *helyesírási* (mater lectionis-ok jelenléte [lásd fentebb], az úgynevezett „plena scripta” gyakorisága) és *morfológiai* természetűek. Kb. 1900 esetben a LXX-ből ismert változatokat követik a variánsok. Ezek az eltérések csekély jelentőségűek. Komoly súlyt képviselnek viszont azok a variánsok, melyek teológiai természetűek és a szamaritánus közösség kultikus beállítottságából erednek. Ezeknél a változtatásoknál a legfontosabb teológiai szempont a Garizim-hegyen zajló kultusz igazolása:

1. A Kiv 20,17-ben és a MTörv 5,21-ben hosszú betoldás található a MTörv 11,29köv.-ből (áldás elhelyezése a Garizim hegyén, a átoké az Ebal hegyén) és a 27,2-7-ből (a zsidó honfoglalás egyik első mozzanataként Jordánon való átkelés után oltár építése).
2. A Garizim hegyén építendő szentélyre vonatkozó parancs a Tízparancs (Dekalógus) része lett (a Kiv 20,17-et követve).

Ugyanakkor a szöveg néha mind a TM-től, mind pedig a LXX-től eltér (pl. a Ter 5. és 11. fej. kronológiája 3 formában létezik: TM, LXX, *u*). Ezen felül még néhány qumráni kézirat is egyezést mutat a *u*-szal. Kutatók mindebből arra következtetnek, hogy a Kr. e. II. sz. közepe és a Kr. u. I. sz. között a TM előtti szövegeknek volt egy speciálisan palesztinai változata (Würthwein, Text, 53-56).

IV.2.1.2.2. A Nash papirusz

A Nash papirusz nem más mint a névadója, W. L. Nash által Egyiptomban megszerzett és Cambridge University Library-nak ajándékozott papiruszlap. Feltehetően a Kr. e. II. századra datálható. Tartalmát tekintve a Dekalógust tartalmazza mégpedig részben a Kiv 20,2-17-et, részben a MTörv 5,6-21 formáját követve. Ezen felül hozza a MTörv 6,4köv. (שְׁמַע יִשְׂרָאֵל [šəma' yiśrā'el]: „Halld Izrael...”) kezdetét. A Nash papirusz esetében feltehetően nem egy Biblia-tekerics töredékéről, hanem egy liturgikus vagy tanító célzattal összeállított munkáról beszélhetünk (Würthwein, Text, 41-42).

IV.2.1.2.3. Qumráni kéziratok (jelölése: Q)

A Holt-tenger melléki Qumrán környéki barlangokban elrejtett, a zsidóság által kanonizál, valamint nem kanonizált, kéziratok, illetve kézirat töredékek feltárása 1947-től zajlik. Az Ószövetség szempontjából páratlan jelentőséggel bírnak az itt talált kéziratok. E kéziratanyagban, a qumráni közösség saját iratain kívül, a Bibliát érintő kéziratok 3 csoportját tudjuk megkülönböztetni:

a.) *Bibliai kéziratok* (Pisano, Critica testuale, 12-14).

Eszt kivételével a *protokanonikus könyvek* mindegyikéből találtak kézirat töredékeket. Izajás könyvének szövegét szinte teljes egészében megtalálták (1QIz^a). A deuterokanonikus könyvekből a Tób, Sir és Bár 6. fejezetének (Jeremiás levele) részletei kerültek elő. Az *apokrifek* közül Hénok és a Jubileumok könyve, illetve a Tizenkét páttriárka testamentuma képviselteti magát. Keletkezési idejük a Kr. e. II. sz. és a Kr. u. 70 (a qumráni közösség pusztulása) közé tehető; ugyanakkor vannak olyan szövegek, melyek a Kr. e. III. századra nyúlnak vissza. Mindenesetre ezek a szövegek a héber nyelvű kánon lezárása előtti időszakból valók, egy olyan korból, amikor és ahol még nem létezett egyetlen törvényes tekintélyű szövegforma sem. Így először kerültek elő variánsok a TM előtti időszakból.

Az itt talált szövegek egyaránt rokonságot mutatnak a LXX-val, a TM-gel és a *u*-szal. A változatok nagy része itt is csak helyesírási természetű. A TM-gel rokonságot mutató Izajás tekercs (1QIz^a) esetében viszont vannak tárgyi jellegű eltérések is, melyek arra vezethetők vissza, hogy a szöveg estében egy bizonyos értelmezését akarták érvényre juttatni; azaz egyfajta exegetikai szemléletet tükröz.

b.) *Kommentárok*.

Ezek a kommentárok (elnevezésük: peser) hosszabb-rövidebb idézetet és, hozzá kapcsolódóan, egy az adott időszakra vonatkozó, aktualizáló magyarázatot tartalmaznak. Legismertebb közülük a Habakuk könyvéhez írt magyarázat, a Habakuk peser (1QpHab).

c.) *A qumráni közösség számára összeállított idézetgyűjtemények*.

IV.2.1.2.4. A Qumrán közelében talált egyéb kéziratok

A Qumrán közelében, a Holt-tenger nyugati mellékén talált kéziratok közül a legfontosabbak a következők (Würthwein, Text, 38-39):

- Wadi Murabba'at (Mur): Az 1952-ben itt felfedezett kéziratok a Kr. u. II. századra, pontosabban a Bar Kochba féle lázadás időszakára

datálhatók (második zsidó felkelés: Kr. u. 135-132; R. de Vaux, RB 60 [1953], 267). Itt említésre méltó a 12 kisprófeta szövege.
- Maszada: 1964-ben fedezték fel az első zsidó felkelést, Kr. u. 70-74-et megelőző időszakból származó kéziratokat, köztük a Lev, MTörv, Ez, Zsolt és Sir (!) szövegeit.

IV.2.2. A maszoréták tevékenysége

Az Ószövetség egységes és végérvényes szövegének megalkotása, mely az első zsidó felkelés leverését követő megújulással a Kr. u. I. század végén kezdődik, a maszoréták tevékenységével zárul a Kr. u. X. században. E folyamat legfontosabb állomásai:

1. Kr. u. I. sz. vége, Jabne: zárt kánon létrehozása (palesztinai kánon), az Ószövetség mássalhangzós szövegének rögzítése.
2. A Jabnéban megalkotott szövegváltozat a Kr. e. II. sz. kiszorított minden más addig használt szövegformát.
3. A következő évszázadokban a zsidó írástudók ezt a szövegformát tökéletesítették, ellátták kritikai megjegyzésekkel, illetve másolási szabályokat állítottak fel.
4. A Kr. u. VI. századtól új szakasz kezdődik a szövegek áthagyományozásában, a *maszoréták* („hagyományozók”) tevékenysége (elnevezésük: héb. מְסֹרֵת/מְסֹרָה [māsôrāh/māsôret]: „hagyomány”).
5. A maszoréták tevékenysége nyomán a Kr. u. X. századra kialakul az Ószövetség héber szövegének egységes, mérvadó változata, mely a mai héber Biblia szövegének az alapja.

Tevékenységük két helyszínhez köthető: Babilon (kelet maszorétái: Sura, Nehardea, Pumbedita) és Palesztina (nyugat maszorétái: Tibériás). Munkájuk virágkora Palesztinában a Kr. u. 750-1000 közötti időszakra esik. Ösztönözte őket a Kr. u. VII. századtól kibontakozó *karaita mozgalom*, mely elutasítva a rabbinikus hagyományt, egyedül a Bibliát fogadta el vallási tekintélynek. Kiemelkedő köztük két család, a Ben Naftali és a Ben Asher család tevékenysége, akik közül az utóbbiak bizonyulnak hűségesebbnek a tradíció átadásában és válnak mérvadóvá.

A maszoréták munkájának jellege: A hagyomány addigi megállapításait felhasználva a héber szöveget a legapróbb részletekig meghatározták. A szöveghez kritikai megjegyzéseket és javításokat fűztek. A legnagyobb teljesítményük az úgynevezett *punktáció* kialakítása volt, azaz a mássalhangzós szöveget ellátták magánhangzókkal és a helyes kiejtést meghatározó jelekkel.

Megjegyzés a punktációról: Erre azért volt szükség, mert az Izraelben időbeli sorrendben addig és akkor használt írásmódok, kánaánita, föníciai, majd a babiloni fogság után az arám quadrata írás csak mássalhangzókat használtak. Így a szövegeket nehezen lehetett olvasni és érteni, emiatt az idők folyamán a kiejtés bizonytalanná vált. Ezt a hiányosságot próbálták pótolni, amikor magánhangzó- és hangsúlyjelekből álló rendszert dolgoztak ki, mely segítségével az olvasást és a kiejtést pontosan meghatározták. Két tevékenységi területüknek, Babilon és Palesztina, megfelelően két ilyen rendszer alakult ki: babiloni (sopralinearis) és a később általánosan elfogadottá vált, palesztinai (infralinear).

A maszoréták tevékenységüket azzal tették végérvényessé, hogy a korábbi kéziratokat megsemmisítették. Így a teljes héber nyelvű Bib-

liáról legkorábban csak a Kr. u. X. sz. környékéről vannak TM-et tartalmazó kéziratok.

IV.2.2.1. A maszoréta szöveg legfontosabb kéziratok kódexei

1. Kairói kódex (Codex Cairensis; jelölése: C)

A kairói karaita közösség tulajdonát képező kézirat Kr. u. 895-re datálható. Tartalma: *korábbi és későbbi próféták*.

2. Aleppói kódex (Codex Alepensis; jelölése: A)

Keletkezése a Kr. u. X. sz. első felére tehető. A teljes Ószövetséget tartalmazta, viszont 1947-ben 1/4-e megsemmisült. Eredetileg mintakódexnek készült, azaz csak a nagyobb ünnepeken olvastak fel belőle (húsvét, pünkösd, sátoros ünnep), valamint az írástudók vitás kérdések eldöntésére használták. Feltehetően emiatt készíthették nagy gonddal. Igen értékes szöveggyűjtemény. Jelenleg Jeruzsálemben található. A Héber Egyetem 1975-től folyamatosan publikált, kritikai kiadásának alapja (Hebrew University Bible [HUB]).

3. Leningrádi kódex (Codex Leningradensis; jelölése: L)

A kézirat kolofónjából (a műnek a címét és a készítésére vonatkozó adatokat tartalmazó záró soraiból) megtudhatjuk, hogy megírását Kr. u. 1008-ban fejezték be. A teljes Ószövetséget tartalmazó kódex a Ben Asher család által készített szövegek (pl. Kairói és az Aleppói kódex) között is különös jelentőséggel bír. Az 1966-1977 között füzetenként kiadott, jelenleg is használt legelterjedtebb kritikai kiadás a Biblia Hebraica Stuttgartensia (BHS) alapjául szolgál.

4. Pétervári prófétakódex (Codex Petropolitanus; jelölése: V^p)

Feltehetően Kr. u. 916-ra datálható. A „tényleges prófétai hagyományt”, azaz a *későbbi prófétákat* tartalmazza (Iz, Jer, Ez, 12 kispróféta; innen a kódex elnevezése). Jellegzetessége, hogy a babiloni, sopra-linearis ponttációt alkalmazza.

A Kr. u. X-XI. századtól kezdődően már a TM számos kéziratával rendelkezünk.

Megjegyzés az editio critica és az editio diplomatica közötti különbségről:

Az *editio critica*, vagy kritikai kiadás általában egy alapszövegből és kritikai apparátusból áll, mely az egyes szövegeknél a szöveggyűjtemény közötti eltéréseket mutatja be. A BHS esetében ez a Leningrádi kódex szövege; az Újszövetség esetében pedig egy „eklektikus” szöveg, ahol az egyes szövegrészek bekerüléséről egy bizottság döntött.

Az *editio diplomatica* a szöveg facsimile, hasonmás kiadása.

IV.2.3. Az Ószövetség ókori fordításai

IV.2.3.1. A Szeptuaginta (LXX, „hetvenes fordítás”)

A fentebb az alexandriai kánon kapcsán ismertetett Szeptuaginta az Ószövetség szövegének első és legjelentősebb görög fordítása. A fordítást az egyiptomi zsidó diaszpóra nyelvi helyzetéből fakadó igény hozta létre a Kr. u. III. sz. közepe és 150 között Alexandriában, az itteni zsidó diaszpóra központjában. A görögül beszélő egyiptomi zsidóság soraiban egyre kevesebben értették a szent szövegek nyelvét, a

hébert, ezért igény mutatkozott egy mindenki által nyelvileg elérhető görög fordításra (lásd még fentebb).

A LXX keletkezésének legendaszerű elbeszélését találjuk a Kr. e. II. századi pszeudonim iratban, az *Ariszteász-levélben*.

Ariszteász, a szerző, magyarázatot próbál adni a LXX keletkezésére. A levél szerint az alexandriai könyvtár vezetője kérte az uralkodót, II. Ptolemaiosz Philadelphoszt, hogy a Törvényt vegyék fel a királyi könyvtárba, de előtte fordítsák le görögre. A király elfogadta a javaslatot és követeket küldött, köztük Ariszteászt is, Jeruzsálembe, Eleazár főpaphoz, hogy tudósokat kérjen a Törvény lefordításához. Eleazár 72 írástudót küldött Alexandriába, akik Pharosz szigetén, egymástól függetlenül, 72 nap alatt készültek el a fordításaikkal, melyek csodás módon megegyeztek egymással. A kész művet felolvasták a zsidó közösség előtt, akik elismerték és változatlanul ítélték azt. Ezután a fordítást átadták a királynak, aki megcsodálta a Törvényt és a fordítókat gazdagon megjutalmazva hazaküldte.

Az Ariszteász-levelet értékelve egyértelműen megállapítható a legenda jelleg: az írástudók és a fordításra fordított napok 72-es száma, a fordítások csodás egyezése, Eleazár főpap készsége a fordítás elkészítésére, a hellenista uralkodó csodálata a Törvény iránt. A levél célja a Törvény görög fordításának a tekintélyét igazolni. Ezt a levél bizonyos részei is alátámasztják. Így, a munka az alexandriai és a jeruzsálemi legfőbb hatóságok együttműködésének eredménye. Hozzáértő írástudók végezték a fordítói munkát. A görög fordítást az alexandriai zsidó közösség is elismerte. Az írás mindenestre bizonyos történeti alappal bír, ugyanis a Tórát II. Ptolemaiosz Philadelphosz idején, a Kr. e. III. században fordították le hébről görögre.

Az Ariszteász-levél ugyanakkor bepillantást enged a kánontörténetbe is. Azzal, hogy csak a Törvényt említi, a Próféták és az Írások könyvcsoportját viszont nem, arra enged következtetni, hogy ez utóbbi két csoport ekkor még nem volt a kánon része.

A LXX keletkezését illetően nagy valószínűséggel arra következtethetünk, hogy a fordítás hosszabb idő alatt, fokozatosan történt. Ahogy erre az Ariszteász-levél is enged következtetni, elsőként a Tórát fordították le görögre a Kr. e. III. sz. közepén, majd ezt követően a többi könyvet is.

A fordítás minősége is alátámasztja ez utóbbi feltételezésünket. Úgy tűnik ugyanis, hogy a LXX fordítások gyűjteménye, melynek egyes részeit különböző stíluskészségű, eltérő görög nyelvi ismeretekkel rendelkező és más-más fordítási módszert alkalmazó írástudók készítették. Ennek megfelelően a LXX fordítása egyenetlen, könyvenként eltérő minőségű. A fordítók feltehetően nem palesztinai illetőségű, hanem az egyiptomi, alexandriai diaszpórában élő, görög nyelvű zsidók voltak.

A teljes munka, vagy legalábbis túlnyomó része, körülbelül a Kr. e. 150 körül fejeződhetett be. Ezt az állításunkat a Sir prológusa (Kr. e. 132) igazolja, mely szerint a Törvény mellett a Prófétákat és az Írásokat már lefordították görögre.

Ahogy már láthattuk, a benne található többletkönyvek mellett, a könyvek csoportosítását és sorrendjét illetően a LXX nem követi a palesztinai kánon beosztását; eltérő módon csoportosít.

A Szeptuaginta a Kr. u. II. századig nagy tekintélynek örvendett a hellenista zsidóság körein belül. Az egyiptomi mellett az egész görögül beszélő diaszpórában elterjedt. Miután a Kr. u. II. századot követően a rabbinizmus (= farizeusi irányvonal) lett a zsidóság ve-

zető irányzata, mely elvetette a LXX-t, a LXX fokozatosan elveszítette jelentőségét.

A kezdődő kereszténységen belül viszont, amely elsősorban a görögül beszélő pogány világban terjedt, szükségszerűen a görög fordítás, a LXX közvetítésével ismerték és használták az Ószövetséget. A kereszténység a LXX-át a saját Bibliájaként használta, s az ókeresztény egyházban az Ószövetség mértékadó formájának tekintették. Nyelviileg és eszmetörténetileg egyaránt igen nagy hatást gyakorolt a keresztény világra.

IV.2.3.2. Aquila, Theodotion és Szümmakhosz fordításai

A Szeptuaginta további történetét a zsidóságon és a kereszténységen belül egyaránt a szöveg javítása, valamint a héber és a görög szöveg közötti eltérések kiegyenlítésére való törekvés jellemzi.

A keresztények a zsidósággal folytatott vitáik során a LXX-t használták. A zsidók ezt kifogásolták, mivel a görög fordítás nem adja vissza hűen a héber szöveget. Noha a görög szöveg tényleg nem mindenütt pontos; a zsidók elutasításának a fő oka az volt, hogy a fordítás alapja nem a kanonizált héber szöveg volt, hanem az azt megelőző szövegváltozat (ennek szaktudományos elnevezése: Vorlage). Ez pedig jó pár ponton eltért a kanonizálás utáni, egységes héber szövegtől. Így a Kr. u. II. századi hellenista zsidóság körében felmerült egy jobb fordítás igénye. A fordítói munkát többen is elvégezték. Közülük a legjelentősebbek: Aquila, Theodotion és Szümmakhosz. Munkáik csak töredékesen maradtak fenn.

IV.2.3.2.1. Aquila (jelölése: α')

Aquila prozelita, azaz zsidó vallásra áttért „pogány” volt; a zsidó hagyomány szerint, a híres rabbi Aqiba tanítványa. Fordítását Kr. u. 130 körül készíthette. Fordítása „szó szerinti”, akkurátusan, szinte szolgaián követi a héber szöveget. Ez azokra az esetekre is érvényes, amikor a szószerintiség a görög nyelv szabályainak rovására megy. Aquila fordítása, ugyanakkor a fent említett szószerintiség miatt, a zsidóság körében nagy tekintélyre tett szert.

IV.2.3.2.2. Theodotion (jelölése: θ')

A szintén prozelita Theodotion a Kr. u. II. sz. derekán készítette munkáját. Nem új fordítást készített, hanem a LXX egyfajta revízióját, hibáinak javítását végezte el a héber szöveg alapján. Műve a kereszténységre is nagy hatást gyakorolt. Például Dán θ' -féle fordítása teljesen kiszorította a LXX változatát.

IV.2.3.2.3. Szümmakhosz (jelölése: σ')

Szümmakhosz Kr. u. 170 körül fordította le az Ószövetséget. Sokkal szabadabb fordítást készített mint Aquila, vagy akár Theodotion. Célja volt, hogy fordítás megfeleljen a görög nyelvhasználatnak is. Fordítása a Órigenész Hexaplájának (lásd következő pont) töredékeiben található csak meg.

IV.2.3.3. Órigenész Hexaplája

A kereszténység is szükségét igényét érezte a LXX javításának. Ennek oka az volt, hogy egyre több szövegváltozat jött létre, így a görög szöveg minősége egyre inkább romlott. A javítás több területen vált szükségessé:

- a görög szöveg kiigazítása a héber alapján (itt több próbálkozás is történt)
- a további görög fordítások hatásának kezelése
- az egyes kifejezéseknek a korabeli görög nyelvhez való igazítása
- a többszörös másolásból adódó hibák kijavítása

Az ókeresztény egyházon belül a LXX hibáinak javítására tett legjelentősebb vállalkozása Órigenész Hexaplája.

Órigenész célja a LXX tekintélyének a helyreállítása:

- az egyes szövegváltozatok (variánsok) eltávolítása
- a szövegek eredeti formájának helyreállításra

Erre azért volt szüksége, hogy a zsidókkal folytatott hitvitákban megbízható segítséget nyújtson a keresztény teológusoknak. Ugyanis a zsidók a héber Bibliát tekintették mérvadónak. Órigenész célját két úton próbálta elérni

- bemutatta a LXX és a héber Biblia közötti kapcsolatot (megegyezések és eltérések)
- ezen felül felsorakoztatta melléjük a többi görög fordítást

Órigenész munkájának eredménye a *Hexapla*, melyet Kr. u. 230 és 240 között készített. A Hexapla a nevét Órigenész munkamódszeréről kapta. A mű, egy alapvetően 6 oszlopból (kolumnából) álló munka, mely a legjelentősebb szövegváltozatokat ebben a 6 oszlopban egymás mellé állítja:

TM	TM görög átírása	Aquila	Szümmakhosz	LXX	Theodotion
----	------------------	--------	-------------	-----	------------

Ezen túl, ahol kellett, bizonyos könyveknél még 7., 8. vagy 9. oszlopban még egyéb görög fordításokat is csatolt. Arra is törekedett, hogy a LXX szövegét más, sokkal inkább szó szerinti, görög fordítások bevonásával a héber szöveghez közelítsék. Egyrészt jelezte a LXX-ből hiányzó szavakat (aszteriskozsal jelölve: *); ezeket más fordításokból állította be (főleg Theodotiont használta). Másrészt jelzi a LXX-ban szereplő, a héber szövegből hiányzó, többlet szavakat is (obelosszal jelölve: †). Órigenész emellett készített egy négy oszlopból álló, ún. *Tetraplát* is, melyből hiányzott a héber szöveg, valamint annak görög átírása.

Órigenész Hexaplájából csak töredékek maradtak ránk. Eredetijét, a Tetraplával együtt Cezáreában őrizték, ahonnan a VI. században az arab hódítás után nyoma veszett. Részben szír fordításából ismerjük (Syrohexaplar, Kr. u. VII. sz.).

IV.2.3.4. Az Ószövetség egyéb ókori fordításai

IV.2.3.4.1. A Targum

A babiloni fogság utáni időkben, a Kr. e. VI. sz. utolsó harmadát követően, a héber nyelv, bár nem tűnt el teljesen (pl. Júda / Júdea), háttérbe szorult. Az egyszerű nép egyre kevésbé értette a hébert, mely így egyre inkább szent nyelvvé vált. A héber nyelv művelőivé elsősorban az írástudók váltak. Ugyanakkor megjelent az igény, hogy a szent nyelven, héberül írt szövegeket nem lehet a szent nyelven magyarázni. Újabban felvetik, hogy ez utóbbi a Targum keletkezésének valódi indoka.

A Targum kialakulása a babiloni fogság utáni zsinagógai istentiszteleti rendhez kapcsolódott. Az istentiszteleteken egy-egy szakasz felolvasása után a „fordító” (arám: תרגמן [túrgəmān] / תרגם [tirgēm] =

מתורגמין [mätûrgemān]) arám nyelvre fordította, majd értelmezte a bibliai szöveget. A zsinagógai istentiszteleteken a fordítás természetesen szóban történt. Idővel, viszont, a fordítást és a hozzá kapcsolódó értelmezést írásba foglalták. Ez lett a Targum, azaz „(egyszerű) fordítás”. A Targum viszont, keletkezésének előzményeiből fakadóan, nem csak egy egyszerű fordítás, hanem ezen túl bizonyos szövegek értelmezése is: fordítás, értelmezés, magyarázat, sőt aktualizálás is. Az egyes nehezen érthető részeket körülírták.

A Targum emiatt homiletikus jellegű, melyre a kor teológiai felfogása is rányomja bélyegét. Annak ellenére, hogy a fordítás alapja a mértékadó héber szöveg és a hozzá kapcsolódó mértékadó értelmezés, a szószerintiség, a körülírás és a magyarázat tekintetében helyi hagyományok alakultak ki. Emiatt kezdetben több, egymástól eltérő, arám változat alakult ki:

- A legősibbek a Qumránban talált Targum-töredékek. Ezek közül a legjelentősebbek Jób könyvének töredékei, Jób 17-42. fejj. részletei (11QtargJob).
- A zsidóságon belül hivatalos tekintélyt élvező Targumok viszonylag későbbiek. Az Onqelos Targum (Pentateuchusz) és a Jonathan Targum (Próféták) a Kr. u. V. században, Babilonban keletkeztek. Anyaguk azonban ősi, palesztinai eredetű. Nevüket Aquilától (Onqelos) és Theodotiontól (Jonathan) kölcsönözték, akik megpróbálták az Ószövetség pontos és szabatos görög fordítását elkészíteni. A fenti két Targumban, a hozzájuk kötődő fordítások jellemzői érvényesülnek: a héber szöveghez való közelítés, a magyarázat jellegű bővítések eltávolítása (megnevezésük is ennek a szándéknak a kifejezésére szolgál). Ugyanakkor feltételezhetően e két Targum nem egy-egy fordító, hanem több személy munkája.
- A fentiek felül más, ősi palesztinai Targumot képviselő szövegek is előkerültek, melyek kisebb-nagyobb mértékben különböznek egymástól. Ezek is magukon viselik a homiletikus jelleget. Ez a palesztinai Targum sohasem jutott az Onqelos vagy Jonathan Targumokhoz hasonló tekintélyre. Ennek hagyománya alapján a Kr. u. I. sz. elejére nyúlik vissza, így nyelvezetében, szemléletében, értelmezésmódjában fontos tanúja lehet a Jézus korabeli Palesztinának. A Targum palesztinai változatának szövegtanúi:
  - A kairói genizában talált töredékek a Kr. u. VII-IX. sz. közötti periódusból (Pentateuchusz).
  - Codex Neophyti. A Vatikáni levéltárban 1957-ben felfedezett, 450 lapból álló, kézirat a Pentateuchuszt tartalmazza.

IV.2.3.4.2. A szír fordítás, a Pesitta

A szír egyház Ó- és Újszövetség fordítása, a Pesitta (ܦܣܝܬܐ [pšīṭā]) megnevezésének jelentése: „az egyszerű (fordítás). A Pesitta keletkezésének körülményei bizonytalanok, csak bizonyos legendás körülmények ismertek. Feltehetően a Kr. u. II. és V. sz. között keletkezhetett (egyes vélemények szerint a szír kereszténység kezdetén, a Kr. u. II. sz. elején). Szövegtörténete is meglehetősen bizonytalan. Szövege több helyen a Targumokhoz áll közel (Pentateuchusz, Iz). Ez közvetlen zsidó eredetre utalhat, nem zárva ki a későbbi keresztény átdolgozást. Ugyanakkor felfedezhető a LXX hatása is (részletek, melyek a TM-gel szemben a LXX-nak felelnek meg).

IV.2.3.4.3. A szíren felüli, egyéb ókeresztény fordítások

Annak megfelelően, ahogy a keresztény misszió kelet, észak és dél felé terjedt, a következő fordítások születtek: örmény (V. sz.), grúz (V. sz.), gót (IV. sz.), kopt (III. sz.), etióp (IV. / V. sz.).

IV.2.3.4.4. Latin fordítások

IV.2.3.4.4.1. A Vetus Latina

Az ólatin fordításokat összefoglaló néven Vetus Latina-ként szoktuk jelölni. Nem egy fordításról van szó, hanem a Vulgata előtti, különböző töredékekben ránk maradt fordítások összességéről (Ó- és Újszövetségről egyaránt).

Az első latin nyelvű fordítás Észak-Afrikában Kr. u. 150 körül születhetett. Azért nem Rómában, mivel ott a lakosság zöme jól értett görögül, ugyanez viszont Észak-Afrikában nem volt általános. A latin fordítás első nyomai Tertullianus, illetve Szent Ciprián karthágói püspök műveiben fedezhetők fel; később liturgikus szövegekben is találkozhatunk vele. Eddig mindösszesen kb. 90 észak-afrikai és európai eredetű kéziratot fedeztek fel.

A fordítások jellegét tekintve elemzések arra mutatnak, hogy a LXX alapján készülhettek, és alapvetően két típushoz tartoznak: afrikai (Afra), illetve európai (Itala). Szent Jeromos a Vulgatába is átvett belőle könyveket: Bár, Bölcs, Sir, 1-2Makk, Zsolt.

IV.2.3.4.4.2. A Vulgata (jelölése: vg)

A Kr. u. III. és IV. században a latin nyelvű kéziratok, illetve variánsaik elburjánzása szükségessé tette egy új, egységes latin nyelvű recenzió elkészítését. I. Damasus pápa (Kr. u. 366-384) Kr. u. 382-ben Szent Jeromost bízta meg a Vetus Latina szövegének LXX alapján történő revíziójával. Jeromos munkáját az evangéliumokkal kezdte, s csak az Újszövetség után fogott hozzá az Ószövetséghez.

Szent Jeromos először a Zsolt szövegét javította, melyet Rómában a liturgiában használtak (Psalterium Romanum). Damasus pápa halála után (Kr. u. 384) Palesztinába utazott, és Cezáreában Órigenész Hexaplája alapján újra átdolgozta a Zsolt-t. Ez a változat, melyet először Gallia egyházai vettek használatba (innen a neve: Psalterium Gallicanum), később általánosan elterjedté vált. Ez került bele fordításának végleges szövegébe is.

Magának az Ószövetségnek a héber szöveg alapján (veritas hebraica) történő új latin fordítása Kr. u. 390-405 között készült el. Először a protokanonikus könyveket fordította le. Köztük újra, immár harmadszorra a Zsolt-t (Psalterium iuxta Hebraeos), de ez a Psalterium Gallicanum elterjedtsége miatt használaton kívül maradt.

A deuterokanonikus könyvek közül csak a Tób és Jud könyveit fordította le arám nyelvből, a Dán és Eszt deuterokanonikus kiegészítéseit Theodotion LXX revíziójából vette át. A többi deuterokanonikus könyv latin fordítását a Vetus Latinából kölcsönözte. A könyvek sorrendjénél Jeromos nem a palesztinai kánont, hanem a LXX-át követte.

Jeromos fordítása fokozatosan szorította ki a használatból a Vetus Latinát, s csak a Kr. u. VIII-IX. századtól lett általánosan használt. A késő középkortól kezdődően Versio Vulgatának („általánosan elterjedt változatnak [/fordításnak]”) nevezik. Ebből ered Jeromos fordításának ma használt neve: Vulgata.

1546. ápr. 8-án a Trienti zsinat, más, új fordításokkal szemben a Vulgata szövegét, benne az Ószövetséggel, fogadta el a katolikus egyház hivatalos Bibliájának.

V. Az Ószövetség földrajzi kerete

V.1. Palesztina tágabb földrajzi környezete (Donner, Einführung, 11-13)

V.1.1. A „termékeny félhold”

Első megközelítésben az a földrajzi tér, amelyben a bibliai történetek játszódnak, illetve, amelyre a Biblia figyelme kiterjed, tágabb értelemben, megegyezik a mai Közel-Kelettel, Egyiptomot is beleértve. Szűkebb értelemben az érintett területi egység magában foglalja a Szíria-sivatagtól nyugatra, északra és keletre félkörívben elterülő megművelt, földrajzilag és klimatikusan meglehetősen eltérő adottságú övezeteket. Ezeket a területeket elhelyezkedésük mintázata alapján összefoglaló néven „termékeny félhold” (fertile crescent) övezetként szoktuk nevezni.

Egyiptomot sokrétű kapcsolatrendszerre, valamint erőteljes politikai és kulturális hatása miatt számíthatjuk ide. Igaz, Egyiptom mind földrajzilag (a Sínai-félsziget sivataga elválasztja ettől a zónától), mind kulturálisan (szemben Mezopotámiával) önálló egységet képezett.

A „termékeny félhold” kiterjedése dél-északkeleti irányban, Alexandriától Antióchiáig, az Orontész folyó torkolatáig kb. 1000 km; nyugat-délkeleti irányban Antióchiától a Perzsa-öbölíig kb. 1500 km. Területén ma a következő államok: Egyiptom, Izrael, Jordánia, Szíria, Libanon és Irak.

V.1.2. A „termékeny félhold” részei

V.1.2.1. Egyiptom

Egyiptom szoros értelemben vett területe az ókorban a Nílus mentén a termékeny, öntözött övezetre szorítkozott. Ez sáv a Nílus-delta legészakibb pontjától észak-déli irányban 1000 km hosszan, a folyam két partján 20-30 km szélességben húzódott, mely a Nílus torkolatánál legyezőszerűen kiszélesedett (Nílus-delta). Ezen felül még ide számíthatunk néhány oázist a sivatagban, melyek közül a legnagyobb a Fajjúm-oázis. Hérodotosz görög történetíró nem véletlenül nevezte Egyiptomot a „Nílus ajándékának” (Történelem, II, 5). A Nílus alsó (deltavidéki) és felső-egyiptomi völgyének termékenysége teljes egészében a Nílustól, annak periodikusan ismétlődő éves áradásának vízmennyiségétől és az áradás által hozott kb. 100 millió tonna termékeny hordalékától függött.

V.1.2.2. Szíria és Palesztina

Szíria és Palesztina (Szíria-Palesztina, Szíropalesztina vagy „Nagy-Szíria”) alatt az ókorban Földközi-tenger keleti partvidékén észak-déli irányban húzódó termékeny, megművelt sávot értjük. Ennek kiterjedése észak-déli irányban 600 km, nyugat-keleti irányban 100-150 km. A „termékeny félhold” nyugati részén fekvő terület északi részét Szíriának, a déli részét Palesztinának nevezzük.

Északi határát az Anatóliai-fennsík déli pereme, déli határát a Sínai-félsziget képezi. A nyugat-keleti kiterjedést nagyban befolyásolták a terület éghajlati adottságai. Mivel ez a területsáv mediterrán éghajlatú, ezért a csapadékot a Földközi-tenger felől, nyugati irányból kapja. Így a hegyek által „lehúzott” csapadék mennyisége nyugat-keleti irányban (Palesztinában észak-déli irányban is) csökken. A nagyrészt a téli hónapokban lehulló csapadék mennyiségének

függvényében tengerparttól keleti irányban távolodva a megművelt terület elsősorban sztyeppébe, majd sivatagba megy át. A számos, sokszor csak időszakos jellegű, vízfolyás mellett 3 nagyobb folyót találunk: Orontész, a Liṭāni (Leontész) és a Jordán.

V.1.2.3. Mezopotámia

A „termékeny félhold” keleti felét alkotó terület tengelyét a Tigris és az Eufrátesz északnyugat-délkeleti haránt irányú termékeny folyamvölgye alkotja. Déli határát a Perzsa-öböl, a két folyam közös torkolatvidéke (ez az ókorban úgy 200 km-rel északabbra húzódott), északi határát az Anatóliai-fennsík déli pereme jelöli ki. Nyugatról a Szír sivatag, keletről a Zagrosz-hegység vonulata határolják.

Mezopotámia termékenységét alapvetően a Tigris és az Eufrátesz évenkénti, az anatóliai és iráni hegyek hóolvadásai által okozott, áradása biztosítja. Ehhez északon az anatóliai és keleten az iráni hegyek térségében, délen a Perzsa-öböl szomszédságában lehulló csapadék is hozzájárul.

V.2. Palesztina

V.2.1. Szíria és Palesztina pozíciója a „termékeny félholdon” belül

Szíria, de még inkább a délebbre fekvő Palesztina, földrajzi és éghajlati értelemben átmenetet képez Egyiptom és Mezopotámia öntözéssel termékennyé tett területei között. Az övezet politikai és kulturális értelemben is hídszerepet töltött be az ókori Kelet két meghatározó kultúrája között, mindig szembenézve azok befolyásával, illetve elszenvedve azokat.

V.2.2. Palesztina területének elvezései (Donner, Einführung, 11)

A „termékeny félhold” nyugati, szír-palesztin övezetének déli részén elhelyezkedő terület, amelyhez a Biblia eseményei kapcsolódnak, és amely ma túlnyomórészt a modern Izrael részét képezi, *nem bír egységes elnevezéssel*.

A Biblia szemszögéből nézve nagy általánosságban a Jordántól nyugatra eső területre (Ciszjordánia), és részben bizonyos, a Jordántól keletre eső területekre gondolunk (Transzjordánia).

A terület különböző, ma is használt elnevezései, illetve azok háttere:

1. „Kánaán”, „Kánaán földje” (כְּנָעַן [kənaʿan], אֶרֶץ-כְּנָעַן [ʔereš kənaʿan]): A legősibb általunk ismert elnevezés. Palesztina Jordántól nyugatra eső területét jelezte; az Ószövetség gyakran alkalmazza.
2. „Izrael földje” (→ „Izrael”; אֶרֶץ-יִשְׂרָאֵל [ʔereš yisraʕel]): Igen régi, az Ószövetség ősbibliai elbeszélő hagyományához tartozó kifejezés (1Sám 13,19).
3. „Palesztina”: Az arám pəlišṭāʾin görög változatából (Παλαιστίνη; vö. héb. pəlišṭim) származó megnevezés, amely eredetileg a délnyugati tengerparti filiszteus településterületet jelölte, majd Hérodotosztól („Történelem”, I, 105; III 5.91; VII 89), illetve más görög történetírótól kezdődően, mai értelemben használják.
4. „Szentföld” (terra sancta), „Ígéret földje” (terra promissionis): A keresztény zarándokok által használt megnevezések.

5. A rómaiak névhasználata általában az egyes közigazgatási átszervezésekhez kötődött:

- „Iudæa”: Palesztina területének Kr. e. 63-as római megszállását követően a Jeruzsálem tágabb környezetében fekvő, zömmel zsidók lakta területet nevezték Júdeának (Iudæa; vö. gör. Ἰουδαία). Ezt a területi egységet, kiegészítve a hozzá kapcsolódó északnyugatról tengerparttal, Kr. u. 6-ban Cæsarea [Marittima] székhellyel provinciává szerveztek, élén szíriai legátusnak alárendelt prokuratorral (provincia procuratoria).
- „Palæstina”: A második zsidó felkelést (Kr. u. 132-135) követően Júdea provinciát átszervezésével kapott területi egység neve, amelyhez már, Júdea provincia területén túl, a teljes Nyugat-Jordániai-hegyvidék is hozzátartozott. A későbbi közigazgatási és területi átszervezések nyomán, részben a Jordántól keletre eső, részben Arábia provinciához tartozó, területek megnevezésére is kiterjesztették a Palesztina megjelölést.
- A római-bizánci közigazgatás összeomlását követően (Kr. u. VII. sz.) a perzsa, majd arab hódítás után ezek az elnevezések nem tűntek el teljesen, hanem, mivel nem jelöltek többé meghatározott közigazgatási egységet, használatuk bizonytalanná, és világosan körülhatárolt politikai-területi egység megjelölésére alkalmatlanná vált.

V.2.3. Palesztina fontosabb földrajzi egységei a Jordántól nyugatra

A megelőző pontban láthattuk, hogy történelmi okok miatt, Palesztina területét egzakt módon nagyon nehéz körülhatárolni. Területének közelítőleges meghatározására kiindulópontunk lehet a megművelt területek kiterjedése, amelyhez, meglehetősen teoretikus jelleggel, hozzászámítunk több kisebb, elsősorban gazdasági és politikai szempontok miatt odatartozó zónát. Nagy vonalakban a Jordántól nyugatra (Ciszjordánia) nyugat-keleti irányban a következő 3 nagyobb területi egységet különböztethetünk meg: Tengerparti-síkság, Középső- (vagy Nyugat-Jordániai-) hegyvidék, Jordán folyó völgye (és az Arabah). Ezek részei a következők:

1. Tengerparti-síkság:

- Föníciai-síkság: A tengerparti síkság északi része, a Liṭāni-folyó torkolatától délre, a mai Rosh Ha-Niqra-ig terjedően.
- Akkói-síkság (vagy Áser síksága): A mai Rosh Ha-Niqra és a Tengerparti-síkságot, abba beékelődve, megtörő Kármel-hegy közé eső tengerparti szakasz.
- Sáron (vagy Sáron-síkság): A Kármel-hegy és a mai Tel-Aviv között húzódó tengerpart.
- Filiszteus-síkság: A Tengerparti-síkság déli szakasza, mely a mai Tel-Aviv déli része, Yafo (Jaffa), és a Földközi-tengert a mai Port-Szaid és Gáza között félúton elérő, a Sínai-félszigeten található, wadi el-Arish („Egyiptom patakja”; vö. Szám 3,4; Józs 15,4; 1Kir 8,65; Iz 27,12 stb.) között terül el.

2. Középső-hegyvidék, mely a Liṭāni-folyó nyugati vonalába eső teoretikus határtól délre kezdődik:

- Hermon (vagy Hermon-hegy): A középső-hegyvidék legészakibb pontja. Ennek a mai izraeli oldalon a legmagasabb csúcsa a Micpe Shelagim (2224 m).

- Galilea hegyvidéke: A Hermon folytatása, mely két részből áll: Alsó- és Felső-Galilea. Legmagasabb pontja a Felső-Galileában magasodó Har Merom (Dzsebel Dzsarmak; 1208 m).
- Jezreel- (vagy Ezdrelon-) síkság: A Földközi-tenger és a Jordán folyó között nyugat-keleti keresztirányban húzódó széles síkság, mely elválasztja egymástól Galileát és Efraim (vagy Szamaria) hegyvidékét.
- Kármel-hegy (546 m).
- Efraim (vagy Szamaria) hegyvidéke: A Középső-hegyvidék központi részét képezi. Két legfontosabb csúcsa a Garizim (870 m; a szamaritánusok szent hegye) és az Ebal (Dzsebel Islamiyah; 940 m).
- Júda hegyvidéke: A Középső-hegyvidék déli része. Legmagasabb pontja Hebron közelében található (Rash el-Hawwa; 1020 m).
- Júda pusztája: Júda hegyvidékétől keletre elterülő, a Holt-tenger nyugati oldalán elterülő gyakorlatilag terméketlen, hegyvidéki jellegű terület.
- Negev ([Naqab] jelentése: „dél”; vagy Negev-sivatag): A Középső-hegyvidék először sztyeppébe majd sivatagba átmenő déli része. Legmagasabb pontját Micpe Ramon környékén éri el (Har Ramon; 1035 m).

3. Jordán völgye

A Jordán folyó kb. 220 km hosszú völgye a Jordániai törésvonal részét képezi, mely az Észak-Szíria és a Kelet-Afrika között fekvő vetődéses árok északi részén található. A Jordán völgye a Hermon alatti, a Golán-fennsíkon fekvő Baniastól a Holt-tengerig a tengerszint feletti 167 méteres magasságról a 400 méteres tengerszint alatti magasságig esik. A völgy részei:

- Hule-tó és a folyó forrásától a Genezáreti-tóig húzódó Hule-völgy.
- Genezáreti-tó (vagy Galileai-tó [tenger]; Tibériás tava; héb.: יַם־כִּנְרֵת [yām kinneret]): Lant formájú alakját elnevezésében hordozó (כִּנּוֹר [kinnôr]: „lant”, „citera”), 21 x 12 km kiterjedésű édesvizű tó; 210 méterrel a tenger szintje alatt.
- Holt-tenger („Sós-tenger”: יַם הַמֶּלַח) [yām hammelah]: Lefolyástalan, magas só és ásványanyag tartalmú, 76 x 12 km kiterjedésű tó.
- Arabah: A Jordán völgyének, a Holt-tenger (észak) felé lejtő, folytatása a Holt-tenger és a Vörös-tenger között. Ennek déli, a Vörös-tengernek pedig északi részén található az Eilati- (vagy Aqabai-) öböl a Sínai-félsziget északkeleti oldalán.

V.2.4. Palesztina úthálózata

Palesztina úthálózata az erősen tagolt domborzat lehetőségeihez igazodik. Palesztina elsősorban hídszerepe, azaz földrajzi helyzete és úthálózata miatt volt fontos az ókori Kelet nagybirodalmi számára. A korabeli „nemzetközi” úthálózat két jelentős vonala futott itt keresztül:

1. „Tenger útja” (Via maris; Egyiptom-Mezopotámia):

A „tenger-útja” Egyiptomból, a Nílus-deltában fekvő Taniszból indult és a Földközi-tenger partján kelet felé haladva Gázán keresztül átvágva a Kármel-hegy délkeleti nyúlványán átvágva a jezreel-síksági Megiddóba tart, ahonnan északkelet felé fordulva a Jordán völgyében fekvő, galileai Hacorba ér. Hacorban a „tenger útja” ketté ágazik.

Az út egy ága észak felé indul, és a Libanon és az Antilibanon hegyei között a Bekaa-völgyben Aleppó és Karkemis felé tart. Innen Háránon át az asszír fővárosba, Ninivébe ér.

A „tenger útjának” másik ága északkelet felé, Damaszkuszba tart, ahonnan Mezopotámia központi területeire, Babilonba vezet.

2. „Királyok útja” (Mezopotámia-Sínai-félsziget-Arab-félsziget):

Ez az útvonal Damaszkuszból indul és déli irányban a Vörös-tenger partján fekvő Eilat kikötőjéig vezet, majd itt délkeleti irányba fordulva, Tema oázisának érintésével az Arab-félsziget déli részébe visz.

A két fő útvonal között számos jelentős átkötő útvonal létezett. Ugyanakkor a „nemzetközi” útvonalak mellett két másik fontos észak-déli irányú útvonal is volt Palesztinában.

Az egyik útvonal a *Középső-hegyvidék vízválasztóján* haladt, összekötve egymással Szichemet, Bételt, Jeruzsálemet, Betlehemet, Hebront és a délen fekvő Beersevát. A másik észak-déli irányban a *Jordán folyó völgyét* követte.

A két, fentebb említett, útvonalon felül, számos, nyugat-keleti irányú összekötő útvonal is segítette a kapcsolatot a tengerpart és a Kelet-Jordániai-hegyvidék (Kelet-Jordánia vagy Transzjordánia) között.

VI. Az ókori Izrael története a Kr. e. I. századig (áttekintés)

VI.1. Bevezető megjegyzések

VI.1.1. A II. Vatikáni zsinat (Dei Verbum) a sugalmazottságról

Isten önkinyilatkoztatása a Szentírásban *műfajok* segítségével jut kifejezésre. Ilyen műfajok például: elbeszélések, törvénytörvények, poétikus szövegek (költemények) stb.

Az Ószövetség esetében a történetírás a korai királyság időszakában jelenik meg (Kr. e. X-IX. sz.). Ezt megelőzően az egyes események emlékezetét a szájhagyomány adta tovább, igaz csak lényegre törően, színesítve, aktualizálva azokat, hogy könnyen megjegyezhetőek és továbbadhatók legyenek. Ezeket az összetett, a szájhagyomány útján terjedő elbeszéléseket összefoglaló néven népies elbeszéléseknek hívjuk. A Szentírás történeti könyvei, így az ószövetségek is, megfelelnek a modern történetírás követelményeinek: kronológia, az események pontos bemutatása, illetve értékelése.

A történeti szövegeket illetően a Szentírás sajátossága az a speciális szempont, amely alapján a történeti eseményeket, az ezekben szereplő személyeket bemutatja. A Biblia nem a gazdasági-politikai összefüggéseket vizsgálja, hanem Isten jelenlétét és működését Izraelben. A mélyebb, vallási szempontokra figyel. A Szentírás ebből fakadó sajátos történelemértelmezését, *vallásos történelemértelmezésnek* nevezzük. Például, majd fogjuk látni, hogy Omri (Kr. e. 882-871) sikeres északi uralkodó, viszont vallási szempontból gyenge, ezért az Ószövetség szűkszavúan, negatív módon említi (1Kir 16,15-28).

VI.1.2. Az ókori Izrael történetének főbb forrásai

Az ószövetségi Izrael történetének felvázolásában a fő forrás maga a Szentírás, igaz megszorításokkal. Ennek oka a Biblia sajátos vallásos történelemszemlélete, illetve, hogy nem mindig tartalmaz folyamatos kronológiát. A Biblián kívül a három jelentős forráscsoportot említhetünk:

1. Más, ókori keleti, népek krónikái, írásos dokumentumai (pl. Egyiptom); az ezekben található utalások szemita csoportokra, vagy akár kifejezetten Izraelre.
2. Archeológiai leletek.
3. Az Újszövetség időszakát illetően Josephus Flavius művei.

VI.1.3. Izrael és az ókori Kelet (Rózsa, Izrael története, 3)

Mindenek előtt érdemes összefoglalni azokat a főbb szempontokat, melyek révén a bibliai Izrael története elválaszthatatlanul összefügg az ókori Kelet történetével.

1° Izrael népének ősei elvezetnek minket a Kr. e. II. évezredbeli Észak-Szíria, Mezopotámia és Egyiptom területére. Emellett az első kettő terület arám eredetű népességére Izrael mindig rokonként tekintett (arámok, ammoniták, moabiták, edomiták).

2° Később, a letelepedést követően, Izrael létét mindenkor meghatározták az ókori Kelet hatalmi viszonyai. Ebben döntő szerepet játszott Palesztina földrajzi helyzete (lásd fentebb!).

Egyrészt Szíria-Palesztina a „termékeny félhold” részeként része volt annak szoros politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatrendszernek, melyben e nagykiterjedésű terület népei álltak egymással.

Bizonyos kivételt Egyiptom képezett, mely földrajzi fekvése miatt jobban megőrizte különállását.

Másrészt, mivel Palesztina geopolitikai értelemben hidat képezett Egyiptom és Mezopotámia között, ezért nem kerülhette el az ókori Kelet kultúrterületei felé irányuló népvándorlási hullámokat. Láthatuk, hogy a Kr. e. III. évezredtől kezdődően itt vezettek át azok a „nemzetközi” kereskedelmi utak, melyek összekötötték Egyiptomot és az Arab-félsziget déli részét Kisázsiaival és Mezopotámiával. Ezért Palesztina területének a birtoklása, de legalábbis az ellenőrzése kezdettől fogva a korabeli nagyhatalmak érdekében állt.

VI.2. Az ókori Kelet történetének áttekintése az Izrael államiségát megelőző időszakban

VI.2.1. Mezopotámia

A „folyamköz” jelentésű görög eredetű Mezopotámia kifejezéssel (μέσος [„középső”, „közép”] + ποταμός [„vízfolyás”, „folyó”]) először a Szeleukida időszakban találkozunk (Kr. e. II. sz. eleje). Ma általánosságban a Tigris és az Eufrátesz völgye közé fogott, a Perzsa öbölíg tartó területet jelöljük e kifejezéssel. Az Ószövetségben szereplő megfelelői, az אֲרָם נְהָרַיִם ([’āram nahārayim]; „két folyó arámja” [Ter 24,10]) és a פַּדְדַן אֲרָם ([paddan ’āram]; „Arám mezeje” [Ter 31,18]), csupán Észak-Mezopotámiát jelölik, az Eufrátesz felső folyásának arámok lakta vidékét (vö. a terület egyiptomi neve: „naharina”).

VI.2.1.1. Sumérok (Kr. e. 3000–2360)

Az első mezopotámiai nagykultúrát, a helyi már meglévő adottságokra építve, a sumérok hozták létre a Kr. e. III. évezred elején. Mezopotámia egyetlen nem szemita népének, a suméroknak az eredete nem tisztázott. Nevük nem népnév, jelentése „megművelt föld”. Feltehetően a Kr. e. IV. évezred közepe táján érkezhettek Közép-Ázsiából és fokozatosan vándoroltak Mezopotámia déli területeire.

A már korábban kialakult mezőgazdaság a csatornázásra és a falukultúrán alapult. Ezekre az adottságokra épülve indult meg a városiasodás. A sumérok Dél-Mezopotámiában városállamok egész sorát alapították: Uruk, Úr, Larsa, Lagas, Nippur stb. Városállamaik államformája a teokrácia volt. A város és a befolyása alá tartozó övezetek ura és tulajdonosa istenség volt, akinek szobra a város központjában állt. Az istenség földi képviselője a városállam földi vezetője a papkirály volt.

A már korábban Dél-Mezopotámiában kiépített csatornahálózatra alapozva kialakították az öntözéses mezőgazdaságot. A fejlett öntözéses mezőgazdaság képes volt ellátni a városokba tömörült lakosságot. A városok rendszere így biztosította gazdasági stabilitást és a közjólétet. Ilyen feltételek mellett az ipar, a kereskedelem, illetve a művészetek és az irodalom addig soha nem látott virágzásnak indultak. Elsőként a sumérok találták fel az írást, mely az eredeti képírásból kifejlesztett szótag- és hangírás volt. Puha agyagtáblákra hegyes íróvesszővel nyomták az írásjeleket, majd az agyagtáblákat kiszárították. Ezt az írásmódot Mezopotámia valamennyi népe átvette.

VI.2.1.2. Akkádok (Kr. e. 2350–2150)

A sumérok városállamai nem alkottak egységes, központosított államot. Birodalomalapítás a térségben tartósan csak az akkádoknak sikerült. Birodalmuk a Mezopotámiától keletre fekvő Elámtól a Földközi-

tengerig terjedt. Eredetüket tekintve döntő mozzanat volt, hogy a Kr. e. III. évezredtől kezdve a sumérek által lakott területtől északnyugatra fokozatosan a sumértól eltérő eredetű, szemita nyelvű nomád csoportok telepedtek le, akik Szíria és az Arab-félsziget sivatagos vidékeiről érkeztek. Átvették a sumér kultúra minden lényeges elemét, majd a politikai hatalmat is felettük. Birodalmuk székhelye, Agade, (Akkád) után nevezzük őket akkádoknak.

Az akkád birodalom megteremtése I. Szárgon (Sarukkin) nevéhez fűződik, aki először Kisben vette át a hatalmat, majd, fokozatosan a sumér városállamok fölé kerekedve, létrehozta birodalmát. Miután egész Dél-Mezopotámia ura lett, hatalmát kiterjesztette egészen Szíriáig. Fővárosává Agadét tette, ahonnan birodalmát irányította. Erősen központosított birodalmát államapparátus segítségével kormányozta. A területi önállóság megszüntetésére törekedett, a meghódított városok királyai helyett király hivatalnokokat nevezett ki. A sumérokkal ellentétben az állam feje immár nem az adott istenség, hanem a király, aki isteni előjogokat tulajdonít magának.

I. Szárgon birodalma a későbbiek során a többi mezopotámiai birodalom számára is mintául szolgált.

VI.2.1.3. Amoriták (Kr. e. 2000-XIV. sz.)

A nyugatszemita félnomád amorita törzsek a Kr. e. III. évezred végétől, a II. évezred elejétől kezdve a szír és arab sivatag felől előzőnlöttek először Észak-, majd Dél-Mezopotámiát. Palesztinán keresztül eljutottak egészen Egyiptom határáig. A Kr. e. XVIII. században Mezopotámia csaknem teljes egészében amorita uralkodók gyakorolják a hatalmat. Így az események fő csapásiránya egyre inkább Közép- és Észak-Mezopotámiához kötődik. Az amoritákkal kapcsolatban két fontosabb központot említhetünk:

1° Mari (Észak-Mezopotámia). A Kr. e. III. évezredben már jelentős városállam lakossága a Kr. e. XIX. századra túlnyomó részben amorita lett. Az amorita származású uralkodóház uralma alatt virágzó, széleskörű „nemzetközi” kapcsolatokkal és kereskedelemmel rendelkező, gazdasági és politikai centrummá vált. Mindezt alátámasztja a város romjai közül feltárt kb. 20000 ékírásos agyagtábla. Rövid ideig, a Kr. e. XIX. és a XVIII. sz. fordulóján, asszír megszállás alatt állt, majd hatalma hamarosan helyreállt.

2° Babilon (Közép- és Dél-Mezopotámia). Közép- és Dél-Mezopotámia városállamai felett az amoriták a időnként békés, időnként fegyveres úton vették át a hatalmat. A közép-mezopotámiai városállamok közötti rivalizálásból Babilon királya, az amorita Hammurabbi kerül ki győztesen (Kr. e. 1792-1750), aki hamarosan Dél-Mezopotámia urává is vált. Ezt követően felveszi a „Sumér és Akkád királya” címet. Ezután legyőzi északi szomszédait is, Asszíriát és Marit. Így a Mezopotámia feletti uralom egy kézben összpontosul.

Hammurabbi kiváló hadvezér és politikus volt, aki személyében egyesítette a sumér és akkád kulturális örökséget az amoriták életerejével. Túl a hegemonia megteremtésén az istenek küldöttjének tekintette magát, fő feladatának pedig a békének és az üdvösség korszakának a megteremtését. Tudatosan újjáépíttette Mezopotámia ősi városait. Az akkádokhoz hasonlóan, központosított állama egységét fenntartandó, ő is hivatalnokréteget alakított ki. A mindennapi életet az ő idejében összegyűjtött és kiadott törvénykönyv szabályozta. Emellett a kulturális, irodalmi és tudományos élet is fellendült.

Hammurabbi halála után birodalma, az „Óbabiloni birodalom”, hanyatlásnak indult, a város még kb. 200 évig állt fenn, mégsem Kr. e. 1530-ban a hettiták támadása meg nem szüntette. Ezt követően kb. 400 évig a Babilon jelentéktelen városállammá vált, mely a létért küzdött. A amorita dinasztia, köztük Hammurabbi, nagy kulturális vívmányai elenyésztek.

VI.2.1.4. Asszírok (Kr. e. III. évezred)

Az asszírok népileg kevert eredetű népcsoport volt. A döntő népelem kétségtelenül szemita lehetett. Nevüket a Tigris felső folyásánál fekvő korai központjukról, Asszur városáról kapták (Asszur egyben a főistenük neve is volt). Megjelenésük után rövidesen átveszik az akkád kultúrát.

Kezdetben békés kapcsolatokat építettek ki szomszédjaik, elsősorban Kisázsia, felé. Majd a Kr. e. XVIII. sz. első felétől már fegyveresen terjeszkedtek, és bő fél évszázad alatt Asszír-Észak-Mezopotámia meghatározó hatalmává vált. Ebben a periódusban az asszír seregek egészen a Földközi-tenger partjáig is eljutottak. Legsikeresebb hadivállalkozásuk a Mari feletti győzelem. Igaz, ez és általában sikereik, rövid életűek voltak. Asszír-Észak-Mezopotámia rövid idő után összeomlott, és Mari hegemoniája hamarosan helyreállt.

VI.2.1.5. Arámok (kb. a Kr. e. XV. századtól)

A szemita arám nyelvű törzsek jelenléte a Kr. e. XV. századtól folyamatos a „termékeny félhold” észak-nyugati területein. A XII. században az arám törzsek a Palmúra és az Eufrátesz közötti területről előtörve benyomultak Mezopotámiába és Szíria-Palesztinába.

Az arám népvándorlás megbénította Asszír-Észak-Mezopotámia erejét, és az asszírokat visszaszorította eredeti törzsterületükre. Asszír-Észak-Mezopotámia újabb jelentéktelen városállammá vált két évszázadra. Babilonban is hamarosan arám uralkodók kerültek trónra.

Az arámok Észak-Mezopotámiában, Hárán központtal, is gyorsan megvetették a lábukat. Jelenlétük itt annyira meghatározó volt, hogy Észak-Mezopotámia területe egyenesen róluk kapta a Bibliából ismert neveit: אֲרָם נַהֲרַיִם [ʾāram nahārayim] → „két folyó arámja”; פַּדְדַן אֲרָם [paddan ʾāram] → „arám mezeje”. Városállamaik a Földközi-tenger keleti partvidékének északi részétől keletre és délre helyezkedtek el.

Szintén fontos még megjegyezni, hogy az arám vándorlás jó két évszázadra lekötötte Mezopotámia erejét, s így az csak a Kr. e. X. sz. végén jelentkezik mint nagyhatalom az ókori Keleten.

VI.2.2. Kisázsia - a hettiták

Kisázsia a Kr. e. II. évezredben a hettiták révén kerül az ókori Közel-Kelet történelmének színpadára. A hettiták eredetüket tekintve indoeurópai népcsoport, mely a Kr. e. XIX. században vándorolt be Kisázsia területére, talán Európából, vagy a Kaszpi-tenger vidékéről.

Nevüket Kisázsia egyik, előttük ott élő népéről, a hattikról kapták, akik a Kr. e. III. évezredben Kisázsia északi és középső részén telepedtek le, a későbbi hettita főváros, Hattusas (mai Boğazköy; Törökország) környékén. A hettiták letelepedésükkor megszerezték a hatalmat a hattik felett, akik továbbra is a lakosság jelentős részét alkották, viszont nyelvüket lassan kiszorította az új jövevények nyelve. Azokat, akik ezt az új nyelvet beszélték hettitáknak, magát a nyelvet pedig hettitának nevezték.

A hettiták először városállamokba szerveződtek, melyek a későbbi birodalom alapját képezték. Maga a Hettita birodalom Kr. e. 1600 körül alakulhatott Kisázsia keleti részén. Délkeleti területei Szíriával és Észak-Mezopotámiával voltak határosak. Ez a földrajzi közelség indokolja a mezopotámiai kultúrkörrel való nem mindig békés kapcsolatát. A birodalom Kr. e. 1200-ig, a tengeri népek inváziójáig, állt fenn. Ezt követően hettita népelem csak néhány területen, Kisázsia keleti felében és Szíriában maradt fenn.

VI.2.3. Egyiptom

A paleolit időszakától kezdve lakott terület csak a Kr. e. III. évezred elején jelenik meg önálló államként. A földművelés fejlődése volt az a tényező, amely lehetővé tette nagyobb népesség eltartását, illetve az egyes területek lakosságának szorosabb kapcsolatát. Ugyanis a csatornázás és az öntözéses gazdálkodás nagyobb szervezettséget igényelt. Mindez a szervezett, központosított állam kialakulásához vezetett. Egyiptomban, a földrajzi adottságoknak megfelelően és a Nílus folyását figyelembe véve két nagyobb területi egység alakult ki: Alsó- és Felső-Egyiptom; határuk Memphisznél húzódott. Egyiptom déli határát a Nílus deltától számolt első zuhataga (első katarakta) képezte Elephantine (ma: Asszuán) környékén.

Egyiptom teljes területét Felső-Egyiptom uralkodóinak a Kr. e. XXIX. században sikerült egyesíteniük. Ezt követően az I- és a II. dinasztia bennszülött fáraói jelentősek. Kiépült az egységet garantáló államapparátus, az országot kerületekre (nomosz) osztják fel. Az ország egységének szimbólumává a királyi hatalom vált. Ugyanakkor annak tudata, hogy az országot két területi egység képezi mindig megmaradt: a király címe („Felső- és Alsó-Egyiptom királya”) és jelvénye (kettős korona).

Nota bene: Manethón egyiptomi pap Kr. e. III. században írt, görög nyelvű Egyiptom történetére támaszkodva a mai történettudomány Egyiptom történetét a fáraók dinasztiáinak egymásutániségében szemléli.

Egyiptom történelmét a következő korszakokra oszthatjuk:

Óbirodalom kora (Kr. e. 2635-2155)

Az egyiptomi kultúra klasszikus korszaka; a korszak legkifejezőbb jelképei a piramisok. A központosított államszervezet teljes egészében kibontakozik, élén az istenkirállyal, a fáraóval. Ebben az időszakban Egyiptomban bennszülött fáraók uralkodnak. Az ország fővárosa Memphisz lesz. Egyiptom jelentős kereskedelmi kapcsolatot ápol Föníciával (főleg Biblosszal) és Palesztinával. A kereskedelmi utak biztosítása céljából bizonyos fokú katonai ellenőrzést gyakorol Palesztinában.

Középbirodalom kora (Kr. e. 2040-1785)

A bő egy évszázadon át tartó első átmeneti kor után Egyiptom területi egysége újból helyreállt. A központi hatalom sikeresen kiépült, a gazdasági élet ezzel párhuzamosan fellendült. Az ország trónjára ebben az időszakban továbbra is bennszülött fáraók kerültek. Az ország központja Fajjúm (Ifj-Tani) lett. Természetszerűleg élénk kereskedelmi kapcsolatok alakultak ki Palesztinával (káánaíta városállamok), Föníciával (Biblosz) és Mezopotámiával. Ebben a periódusban jelentős népesség kerül Egyiptomba Szíria-Palesztinából részben rabszolgaként, részben bevándorlás révén.

Újbirodalom kora (Kr. e. 1552-1085)

A Középbírodalmat követő második átmeneti korban az állam fokozatosan elveszítette erejét (kaotikus viszonyok a trónutódlásban), és az ország területi egysége veszélybe került.

A zavaros állapotokat kihasználva Szíria-Palesztina vidékéről idegen népcsoportok szivárogtak be Egyiptom területére, elsősorban a Nilus deltavidékére. Az első időkben lassú fokozatos, majd később tömeges méretű bevándorlás oda vezetett, hogy ezen népcsoportok a Nilus deltavidékén átvették a hatalmat. A Kr. e. XVII. sz. közepén Avarisz központtal önálló államot hoztak létre, majd elfoglalták egész Egyiptomot. Uralmuk kb. 100 évig tartott és kiterjedhetett Szíria-Palesztina bizonyos területeire is. Királyaik a XV. és XVI. dinasztia hódítói uralkodói voltak, akiket a korabeli források „hekau haszut” („puszták / idegen országok fejedelmei”), görög átírásban *hikszosz* / *hikszoszok* néven említenek. Az elnevezés később átszállt a betelepült, és általuk vezetett népcsoportokra is. Eredetük vitatott, népileg nem voltak egységesek; túlnyomórészt szemiták lehettek, hurrita és indoeurópai töredékekkel. A korabeli egyiptomi emlékek váratlan és elsöprő betörésként beszélnek el megjelenésüket, de ez nem felel meg a valóságnak. Az ő uralmuk alatt képzelhető el József története, felemelkedése.

Az Újbirodalom korszaka a hikszoszok Egyiptomból és Palesztinából történő kiszorításával kezdődik. az egyiptomi Újbirodalom felemelkedése és hanyatlása alkotta Izrael korai, az államalapítást megelőző periódusának egyik fontos elemét. Az egyiptomi Újbirodalom számunkra fontosabb uralkodói:

III. Tuthmosisz (Kr. e. 1490-1436)

Nevéhez fűződik Szíria-Palesztina elfoglalása. Mintegy 17 hadjáratot vezetett ezen a vidéken, melyek Egyiptomot az ókori Kelet nagyhatalmává tették. Bár Palesztinában helyőrségek létesítésével kiépítette és megszilárdította az egyiptomi uralmat, közigazgatásilag mégsem csatolták Egyiptomhoz. Ennek oka, hogy Egyiptom célja a térségben „csak” a kereskedelmi utak és az adók behajtásának biztosítása volt.

Ekhnaton (IV. Amenofisz; Kr. e. 1364-1347)

Uralkodása, mindenekelőtt átfogó vallási reformja, veszélybe sodorta országa egységét és nagyhatalmi státusát. Bevezetette az általa egyetlen istennek és minden dolgok teremtetőjének, Atonnak, a napistennek kultuszát. Nevét is ezért változtatta Ekhnaton-ra („Aton dicsfénye”). Mindez radikális társadalmi és kulturális változással járt, ami a befolyásos és gazdag Ámon papság ellenállásába ütközött. Lehet, hogy a fáraó éppen őket akarta politikailag megtörni. A belső küzdelem túlságosan is lekötötte Ekhnatont. Egyiptom elveszítette Szíriát, Palesztina pedig a nomád betörések célpontjává vált.

I. Szethi (Szethosz; Kr. e. 1304-1290)

Palesztinában visszaállítja az egyiptomi fennhatóságot. Ezzel együtt Egyiptom nagyhatalmi pozíciója is helyreáll.

II. Ramszesz (Kr. e. 1290-1224)

Újból megerősíti az egyiptomi fennhatóságot Szíria-Palesztinában, de Észak-Szíriát nem tudja visszafoglalni a hettitaktól. Békét köt velük, melyet dinasztikus házassággal pecsételnek meg. Hosszú uralmuk alatt hatalmas építkezések folynak, így a hikszoszok által korábban lakott, elhanyagolt alsó-egyiptomi területeken is.

Merneptah (Kr. e. 1223-1211)

II. Ramszesz fia, aki leverte a nyugatról támadó líbiaiakat és a velük szövetséges ún. „tengeri népeket” (lásd alább). Emellett Palesztinában leverte a kánaánita városállamok lázadását. A fáraó ez utóbbi hadjáratát egy győzelmi oszlop, az ún. Merneptah-sztélé is megörökítette (Kr. e. 1219). A legyőzöttek között Izrael neve is szerepel. Ez Izrael nevének első írásos említése.

III. Ramszesz (Kr. e. 1184-1153)

A Kr. e. XIII. sz. végén az egyiptomi uralomnak a *tengeri népek* vándorlása vetett véget. Ez az égei-tengeri szigetvilágból érkező, feltehetően görög (ión) eredetű népcsoport megdöntötte a Hettita Birodalmat és előzönlötte Szíria-Palesztina bizonyos részeit.

III. Ramszesz a szárazföldön, és a Nílus torkolatánál vívott nagy tengeri ütközetben legyőzte a tengeri népeket. Egy részüket letelepítette a palesztinai tengerparti síkság délnyugati részén. A Biblia őket nevezi *filiszteusoknak*. Településterületük is róluk kapja nevét: Filiszteus-síkság. Az ószövetségi időszakban 5 városállamot alkotnak: Gáza, Askelón, Ekron, Asdód, Gát.

A tengeri népekkel vívott küzdelem kimerítette Egyiptomot. Bár részben sikerült meghódítania Szíria-Palesztina bizonyos részeit, de a térségben Egyiptom már nem volt képes nagyhatalmi érdekeit érvényesítenie. Ezt követően Egyiptom hanyatlásnak indult. Történelmének bizonyos későbbi eseményeit (Kr. e. 1085-332) majd Izrael történelmének összefüggésében fogjuk érinteni.

VI.2.4. Szíria-Palesztina

VI.2.4.1. A városi kultúra kialakulása; a kánaániták és amoriták

Szíria-Palesztina területén az ember jelenlétét az őskőkorszaktól kezdődően datálhatjuk. A térség történelmét alapvetően a szír-arab sivatagból kiinduló népvándorlási hullámok határozzák meg. A Kr. e. IV. évezred második felétől jelent meg a későbbi városiasodás alapját képező falukultúra és a kétosztatú, földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó agrártársadalom.

A korai bronzkor (Kr. e. 3100-2000) a városi kultúra és gazdaság fellendülésének az időszaka, melynek fő mozzanata a fazekaskorong feltalálásával, a kerámia megjelenése.

A földrajzi, éghajlati adottságoknak megfelelően túlnyomórészt Észak- és Közép-Palesztinában történtek városalapítások részben a kereskedelmi utak mentén (pl. Bet-Seán, Hacor, Taanch stb.), részben régebbi települések újjáépítése révén (pl. Jerikó, Bet-Seán, Megiddó stb.). A földrajzi adottságok, a felszín tagoltsága miatt nem sikerült egységes államalakulat létrehozása. A tipikus államforma az erődített város köré szerveződött, feudális társadalmú, *városállam* lett. Mindez összefüggött egy új nép megjelenésével, melynek ősei a szíriai területekről békésen beszivárgó szemiták voltak. Az Ószövetség őket tekinti Palesztina őslakosságának, és összefoglaló néven *kánaánitáknak* nevezi őket.

A korszak végén megjelenő nyugatszemita félnomádok, *amoriták*, visszavetették ezt a fejlődést, lerombolták az itt talált városokat. Viszont 200-300 évvel később, a kánaánitákkal való keveredésüket követően újból felvirágzott a városi kultúra. A hikszoszok egyiptomi uralma (lásd fentebb) Palesztinát kedvezően érintette; megerősítette és felvirágoztatta a városállamoknak azt a rendszerét, melyet a letelepedő Izrael később itt talált.

VI.2.4.2. Az arámok és velük rokon népek megjelenése

A Kr. e. XIV-XII. században északkeleti irányból arámok és számos velük rokon nép jelent meg a térségben, és telepedett le a Jordántól keletre eső területeken:

- *edomiták*: Kelet-Jordánia déli része, a Holt-tenger déli csücske és az Eilati-öböl között; Kr. e. XIV. sz.; → településterületük neve: Edom
- *moabiták*: az edomitáktól északra, a Holt-tengertől keletre; Kr. e. XIV/XIII. sz.; → településterületük neve: Moáb
- *ammoniták*: a moabitáktól északra; Kr. e. XII. sz.; → településterületük neve: Ammon
- *arámok*: Palesztinától északra, Szíria; → településterületük neve: Arám

Ezek a népek az államszervezet (királyság) kialakításában mind megelőzik Izraelt. Az Ószövetség tanúsága szerint zsidók mindig rokon népeknek tekintették őket, különösen az edomitákat (Ez 35. fej.).

VI.2.5. Záró megjegyzések

A Kr. e. XII. századra az ókori Kelet nagyhatalmainak nyomása megszűnik Szíria-Palesztinában (az egyes elemeket részleteiben lásd fentebb):

- 1° Délen Egyiptom két részre hullott a líbiaiak és a tengeri népek támadásainak köszönhetően.
- 2° Északon a tengeri népek inváziója megdöntötte a Hettita Birodalmat. Az arám népvándorlás visszavetette Asszíriát Szíriában és Észak-Mezopotámiában. Babilon ekkor már /még politikailag jelentéktelen volt.
- 3° Palesztinát ekkor szuverén városállamok alkották, melyek, az egyiptomi források tanúsága szerint, leginkább a kedvezőbb mezőgazdasági adottságokkal rendelkező síksági területeket tartották uralmuk alatt: a Tengerparti- és a Jezreel-síkság, illetve a Jeruzsálem és tengerpart közötti termékeny dombvidék (Sefela). A Középső-hegyvidék ritkán lakott, illetve lakatlan volt.

Mindez lehetővé tette az izraeliták letelepedését Palesztinában; pontosabban Palesztina ritkán lakott vagy lakatlan középső, hegyvidéki részein.

VI.3. Az államalapítást megelőző, „előizraelita” kor

VI.3.1. A pátriárkák kora (Rózsa H., Genesis II., 19-31)

VI.3.1.1. A pátriárkai történetek jellege

Az izraelita honfoglalás kérdésénél látni fogjuk, hogy Izrael létezésére a Kr. e. XIII. sz. második fele / XII. sz. elejétől kezdődően állnak rendelkezésünkre megbízható írott és tárgyi emlékek. Éppen emiatt az újabb történettudomány a letelepedéssel kezdi tárgyalni az ókori Izrael történelmét.

A bibliai hagyomány viszont megőrizte azoknak a személyeknek és eseményeknek emlékét, akiknek és amelyeknek döntő jelentőségük volt Izrael kialakulásában. Ide tartoznak azok a történeti személyek, akik a bibliai hagyomány szerint JHWH-től olyan ígéreteket kaptak,

melyek alapján fejlődött a későbbi Izrael. Ők Izrael ősatyái, a pátriárkák. Közülük is a legfontosabbak: *Ábrahám, Izsák és Jákob*.

Történeteiket népies elbeszélések formájában a Ter 12-35. fejezetei őrizték meg. Ezek a Teremtés könyvének legősibb hagyományokra visszanyúló szövegei. Végző irodalmi formájuk sok évszázados fejlődés eredménye. A pátriárkák életének egy-egy epizódjáról szóló, szájhagyományban létező, eredetileg önálló, kerek elbeszéléseket összekapcsolták, időrendi egymásutániségot rendeltek hozzájuk, majd összekapcsolták őket későbbi korok politikai és társadalmi adottságaival és Izrael üdvtörténeti tapasztalataival. Mindez nem a szó szoros értelmében vett történetírást jelent; a közlés történeti hűsége csupán az átadandó „lényegre” vonatkozik.

Ezek a történetek alapvetően nem tükrözik a törzsek vagy az állam fejlettebb viszonyait, vagy a későbbi JHWH-hit jellegzetességeit. Horizontjuk, az élet teljessége, a nagycsalád, a nemzetség; minden esemény ezek körül zajlik.

VI.3.1.2. A pátriárkák személye

A pátriárkák történeti személyek, feltehetően félnomád nemzetségfők voltak a mai Palesztina területén. A velük kapcsolatos ismereteink egyik fő forrása, ezért, a ma élő félnomádok állapotának elemzése. Életmódjukat tekintve félnomád kisállattenyésztők lehetnek (kecske, juh, szamár [teherhordó állat]), akik nyájaikkal vándoroltak és hosszabb-rövidebb időre ott telepedtek le, ahol sikerült meg egyezniük a helybéli lakossággal. Palesztina egy-egy olyan tájegységéhez kötődtek, melyek kívül estek a kánaánita városállamok termékeny, sűrűn lakott övezetein:

- Ábrahám: Dél → Hebron vidéke
- Izsák: Dél → Beer-Seva környéke és a Negev
- Jákob: Középső-hegyvidék → Szichem és Bétel; ezen felül Transzjordánia

A bibliai hagyomány szerint Mezopotámiából származtak. A hagyomány későbbi, P (papi) változata szerint a „káldeus Urból”, az ősi, J (jahvista) változat szerint Észak-Mezopotámiából, közelebről Háránból. Eszerint *arám* vagy *amorita* eredetűek lehetnek. Ezt erősíti meg ugyancsak a bibliai hagyomány az ősatyák arám rokonságáról (Ter 24,10köv.; 25,20; 28,2.5), illetve Jákob kelet-jordániai kapcsolatáról (Ter 29,1; 31,23).

A Biblián kívüli források is megerősítik a fenti feltételezést a pátriárkák eredetét illetően:

1° A pátriárkai történetekben előforduló személynevek az észak-mezopotámiai eredetet támasztják alá. Az Ábrahám és Jákob személynevek ismertek a Kr. e. II. és I. évezred észak-mezopotámiai írásos emlékeiben is (Ababram, Jakubél stb.). Az Izsák személynév csak a Bibliából ismeretes, de képzése megfelel a Kr. e. II. évezred északnyugat-szemita névképzésének.

2° Ezen felül Ábrahám őseinek neve Hárán közelében helységnevek formájában bukkannak fel: Náchor, Serug, Terach.

3° A pátriárkai történetekből megismert szokásokhoz hasonlóakat találunk az Észak-Mezopotámiából, a Kr. e. XV-XIV. századból származó Nuzi szövegekben is: birtokhoz való jog (terafim), utódlás kérdése (vö. Ábrahám és Sára).

Izrael számára a pátriárkák Isten ígéreteinek hordozói voltak, mely a leszármazáson túl döntő jelentőségűnek számított: utódok, föld, áldás / védelem. Ez tükröződik a megfogalmazásban is, ahogyan Isten kinyilatkoztatta magát nekik: „Ábrahám / Izsák/ Jákob Istene”. Izrael kiválasztás az ősatyákban és a nekik tett ígéretek Izrael történelmében teljesednek be: utódok → Izrael népe, föld → Izrael földje. Izrael hite szempontjából az ősatyák a *monoteizmus* hordozói is voltak: Él = atyák Istene.

„A pátriárkák mint előizraelita nemzetségek fejei, és nemzetségeik, más előizraelita csoportokkal együtt ahhoz a történeti folyamathoz tartoznak, melyek előkészítették Izrael kialakulását. Jelentőségük azonban egyedülálló valamennyi csoport között, annak a felismerésnek révén, hogy Ábrahám, Izsák és Jákob életében és Izrael történetében ugyanaz az Isten tevékeny: a pátriárkákban Isten már az eljövendő Izrael történelmét munkálta” (Rózsa, Bevezetés, 23).

A pátriárkák kora nehezen határozható meg, mivel a bibliai és a Biblián kívüli források nem túl sok támpontot adnak. A Kr. e. XIX. századdal (középbronzkorszak) szemben a Kr. e. XV-XIII. századot (későbronzkorszak) részesítjük előnyben, mely Izrael őseinek letelepedését közvetlenül megelőzte, bevezette.

VI.3.2. Az egyiptomi tartózkodás, a kivonulás, a kinyilatkoztatás a Sínai-hegyen, a pusztai vándorlás

Az egyiptomi fogságból való szabadulás, a pusztai vándorlás a Sínai-hegynél történt teofániával együtt szintén Izrael történetének meghatározó eseményei, hite szempontjából döntő jelentőségű alapításpasztalatai.

A fenti eseményekkel kapcsolatban feltehetően nem Izrael egészének, hanem bizonyos csoportok, talán a közép-palesztinai törzsek („József háza”), tapasztalatáról beszélhetünk. Ez később összizraelita jelentést kaphatott, és ilyen értelemben hagyományozhatták. A törzsek, illetve a 12 törzsből álló Izrael kialakulása a letelepedéshez köthető, későbbi, bonyolult folyamat eredménye.

VI.3.2.1. A kivonulás

Előizraelita csoportok, mint ilyenek, egyiptomi tartózkodásáról és meneküléséről korabeli források nem írnak. A Biblián kívüli forrásokból, túlnyomórészt a korabeli *egyiptomi dokumentumokból*, megismert kortörténeti háttér, viszont, megerősíti a bibliai elbeszélés lényegét.

Ezek szerint a Kr. e. II. évezredben nomád csoportok élénk mozgását lehetett tapasztalni Egyiptom és Dél-Palesztina határán. A források Izraelt külön nem említik, viszont tanúskodnak sémi elemek jelenlétéről a Nílus deltájának keleti részén, Gósenben. Ezeknek a csoportoknak a kisebb része alkalmanként, kereskedőkként bukkant fel. Nagyobb részük, viszont, az éhínség előtt keresett védelmet a maga és állatai számára (vö.: egy határőregység beszámolója, mely bizonyos csoportokat beengedett Egyiptom területére).

A Kiv 1,11 szerint az egyiptomi adminisztráció ezeket a csoportokat kényszerrel bevonta két raktárváros, Pitom és Ramszesz, építésébe. A kivonulás történetében fontos támpontokat találunk:

- Sok héber tartózkodott Egyiptomban (vö.: a fent említett sémi elemek a Nílus delta keleti részén, Gósenben). Az izraelitákat jelölő

„héber” (עִבְרִי [‘ibrí]) megjelölés 13x fordul elő a kivonulás elbeszélésében.

- A két raktárvárost névvel együtt említi: Pitom, Ramszesz.
- A fáraó nevét nem említi.

A fentiekből történetileg igazolható:

- II. Ramszesz (Kr. e. 1290-1224) újjáépíttette a Nílus delta keleti részén a hikszoszok elhagyott fővárosát, Avariszt. A fáraó neve a visszaköszön a Kiv 1,11-ben az egyik raktárváros nevében.
- Az egyiptomi források Egyiptomtól keletre említenek egy „hapiru” (*hpr → *hbr / h̄br; vö.: עִבְרִי [‘ibrí] → עִבְרִי [‘ibrí]) nevű nomád népcsoportot, mely veszélyezteti az Ázsiába vezető nemzetközi kereskedelmi utak biztonságát. A Kiv könyve is „hébereket” említ.

A Kiv elbeszélésének történeti magját a továbbiakban a következő módon rekonstruálhatjuk: A feltehetően kényszermunkára fogott nomádok menekülni próbáltak. Az egyiptomi határőrség egy alakulata harci szekerekkel üldözőbe vette őket, viszont üldözés közben a „tengerbe veszttek”. A nomád csoport a kilátástalan helyzetükből való szabadulást JHWH szabadító tettének tulajdonította. Az Egyiptomból való kivonulás csúcspontja így a sás-tengeri csoda lett. Erről tanúskodik a kivonulásról szóló bibliai hagyomány legősibb része a Kiv 15,21b (ún. Miriam-ének): „az Úr... a lovat és a lovast a tengerbe vetette.”

Az egyes bibliai hagyományok természetesen eltérő módon mutatják be a csodás szabadulást:

- J (jahvista): Éjszaka erős keleti szél kiszárította a tengert, majd reggel JHWH megrémítette az egyiptomiakat, akik a tengerbe veszttek (Kiv 14,6.20.21ab25b27b).
- E (elohista): Isten angyala állt az egyiptomiak és az izraeliták közé, és titokzatos módon megakadályozta az egyiptomiak előre haladását (homokviharral?; Kiv 14,19a25a).
- P (papi): A víz Mózes botjának érintésére kettévált mint két kőfal, és csak az izraeliták átvonulása után, az egyiptomiak fölött csapott össze.

Az egyes forrásokban közös, hogy a természeti jelenségekben felismerik Isten jelenlétét. Választottai érdekében Isten mindent felhasználhat, a természet erőit is, a bibliai szöveg alapvetően Isten nagyságát hirdeti.

Mivel az egyes bibliai hagyományok adatai nem egyértelműek, ezért a tengeri csoda pontos helyét nem tudjuk meghatározni. Feltehetően a mai Szezei-csatorna környékén fekvő tavak jöhetnek számításba: a Wadi Tumillától keletre fekvő Timszah-tó, Keserű-tavak. Számításba jöhet még a Földközi-tengernél a Szirboni-tenger az ókori Pelusium közelében (Baal-Cefón említése?; Kiv 14,2).

VI.3.2.2. Kinyilatkoztatás a Sínai-hegyen (Sínai teofánia)

A Sínai-hegynél JHWH, a „szabadító Isten” kinyilatkoztatta magát az izraelitáknak és szövetséget kötött velük. A bibliai hagyomány szerint ez az esemény a JHWH-tisztelet kezdete Izraelben.

A Sínai-esemény előzménye, hogy Isten kinyilatkoztatta magát Mózesnek, a korai Izrael nagy, karizmatikus vezetőjének (Mózes neve egyiptomi név [vö.: Tuthmosis]; sok izraelita egyiptomi nevet viselhetett). Mózes kapcsolatban állt az Egyiptomtól keletre élő nomád

midianitákkal. Közéjük menekül, felesége is közülük kerül ki illetve a midianiták földjén ismeri meg JHWH-t (Kiv 3. fej.). Innen visszatérve JHWH nevében indította népét menekülésre.

Nota bene: A bibliai hagyomány a Mózesnek a Kiv 3. fejezetében adott kinyilatkoztatás alapján nevezi Istent יהוה -nak ([yhwh] Jahve, Úr, vagy ahogyan mi használjuk JHWH). Mivel a név 4 mássalhangzóból áll, ezért „szent tetragrammatonnak” is szokták nevezni. A név rövidített formája יה ([yah] lásd pl. ún. teofórikus nevek vagy „halleluja” [„dicsérjétek az Urat”). A יהוה [yhwh] tulajdonnév alapját a héber létige képezi: היה [hyh] → *הוה [hwh]. A יהוה [yhwh] a létige egy ún. „lehetetlen” igealakja, mely egyaránt kifejezhet múlt, jelen és jövő időt: „volt” / „van” / „lesz”. A babiloni fogságot (Kr. e. 587-538) követően Isten nevét, a szent nevet nem lehetett kiejteni, helyette אֲדֹנָי ([’ăḏōnāy]; „Úr”) vagy אֱלֹהִים ([’ēlōhîm]; „Isten”) volt ejtendő. A maszoréták a יהוה [yhwh] mássalhangzói alá pontozták a fenti két istennév valamelyikének a magánhangzóit, jelölve, hogy adott helyen melyiket kell ejteni (pl. a יהוה kiejtése nem yəhwāh / yəhōwāh, hanem ăḏōnāy [אֲדֹנָי]). A „Jahve” kiejtési formát a LXX-ből ismerjük: ἰαυε.

A Sínai-esemény helyszínét és leírásának módját illetően a bibliai hagyomány nem egységes. Helyszíneként három megjelölést is alkalmaz: Sínai-hegy, Hóreb hegye, Isten hegye. A helyszínre vonatkozóan a következő vélemények léteznek:

- Az a hagyomány, amely a Sínai-hegyet a Sínai-félsziget déli részére helyezi a bizánci időkre nyúlik vissza (Kr. u. IV. sz.).
- Egyesek szerint a Kiv-ben leírt teofánia vulkanikus tevékenységre emlékeztet. Így a Sínai-hegyet az Eilati-öböltől keletre keresik, mely a bibliai időkben vulkanikusan aktív terület volt.
- A MTörv 33,2 és a Bír 5,4köv. a Sínai-hegyet párhuzamba állítja a Szeirrel. Eszerint a Sínai-hegy a Holt-tenger és az Eilati-öböl közötti hegyvidékre helyezhető, az Arabától keletre, a Kr. e. XIV. századtól az edomiták által lakott területre.

Az események leírását az egy hagyományrétegek más-más módon teszik. Két mozzanat viszont közös:

- *teofánia*
J (jahvista): vulkánkitörésre emlékeztető (Kiv 19,18)
E (elohista): harsonazengés és Isten beszéde (Kiv 19,19)
- *kultikus cselekmény*
J (jahvista): vér-ritus (Ki 24,5.6.8)
E (elohista): kultikus lakoma a hegyen Isten jelenlétében (Kiv 24,10köv.)

VI.3.2.3. A pusztai vándorlás

A pusztában vándorló izraeliták különböző élményeit elbeszélő bibliai epizódokat (ivóvíz / élelem hiánya, harc az ellenségekkel, Mózes elleni lázadás stb.) összefoglaló néven a „pusztai vándorlás hagyományának” nevezzük. Eredetüket illetően ezek az elbeszélések nem kizárólag a kivonulást átélő csoporté lehettek, hanem a pusztá határán élő izraelitáké is, még a letelepedés előtti időszakból.

„Az Egyiptom-csoport, amely Palesztinát keletről, a Jordánon túlról érte el, és a szabadulás, valamint a JHWH-teofánia tapasztalatát hozta magával, minden valószínűség szerint a legutolsó letelepedő nemzetséghez tartozott. A hagyományban minden jel arra utal, hogy a közép-palesztinai törzsek (József háza) részei lehettek” (Rózsa, Bevezetés, 25). Ugyanis a közép-palesztinai törzsek helyzetének megszilárdulásával jött létre végeredményben az izraelita törzsek letelepedés, illetve államalapítás előtti helyzete.

VI.3.3. Izrael honfoglalása, a letelepedés

Az időkeret, mely a honfoglalást és a letelepedést (bírák kora) magában foglalja a Kr. e. XIII. sz. második felétől a kb. Kr. e. 1000-ig terjedő periódust öleli fel. Ezzel a korszakkal kapcsolatban három forrásra támaszkodhatunk: bibliai hagyomány, a Biblián kívüli írott források, a régészet eredményei. Nem túl biztató kiindulópontunk lehet, hogy expressis verbis a Biblián kívül Izrael honfoglalásáról más források nem beszélnek.

VI.3.3.1. Biblián kívüli adottságok

VI.3.3.1.1. Biblián kívüli írott források

a.) Merneptah-sztélé (Kr. e. 1219; Théba) – Izrael nevének első említése

A győzelmi oszlop Merneptah fáraó ellenségein aratott győzelmét dicsőíti. A Merneptah Szíria-Palesztinába vezetett hadjárata során legyőzött csoportok között ott találjuk Izraelt: „Kánaán gonoszul ki van fosztva. Askalont elhurcolták, Gézert megragadták, Jenoámot nem létezővé tették. Izrael népe elpusztítva nincs magja.” A feliraton szereplő három város nevét az egyiptomi hieroglif írásban szokásos város szimbólummal jelölték. Izrael neve mellett viszont nem városias jellegű népcsoportra utaló szimbólumok vannak (The Macmillan Bible Atlas). A meglehetősen keleties túlzó megfogalmazást figyelembe véve, mely a fáraó győzelmének kiemelkedő nagyságát hivatott kiemelni, a sztélé tanúsága szerint a Kr. e. XIII. sz. második felében Közép-Palesztinában jelen van egy Izrael nevű, vidéki jellegű népcsoport (ez még nem a 12 törzsből álló Izrael!).

b.) Későbronzkori egyiptomi források (III. Tothmesz Palesztina-listája, Amarna levelek)

Ezek tanúsága szerint a későbronzkorban (Kr. e. 2000-1150) Palesztina termékeny síkságain (Jezreel- és a Tengerparti-síkság) apró városállamok helyezkedtek el. A kevésbé termékeny, részben erdős hegyvidékek, ezzel szemben lakatlanok vagy ritkán lakottak voltak. Izrael honfoglalása idején is nagyjából ez az állapot uralkodott.

VI.3.3.1.2. A régészet eredményei

a.) A Kr. e. XIII. században (átmenet a későbronzkorból a koravas-korszakba) helységek egész sora pusztul el Palesztinában (Debir, Bétel, Lakis, Hacor stb.). Mindezt korábban az izraelita honfoglalás bizonyítékaként kezelték. Ma már más okokra vezetik vissza mindezt, de nem egységes hódításra(!):

- a kánaánita városállamok egymás közötti háborúja
- egyiptomi hadjáratok a térségben
- tengeri népek vándorlása

b.) A Kr. e. XII. században a Középső-hegyvidéken (Galilea, Efraim, Manassze, Júda) új típusú településrendszer alakult ki, melynek jellegzetességei:

- teraszos földművelés
- ciszterna
- három-négy helységből álló lakóház
- új kerámiatípus

Jellemző még rá, a kánaánitákkal való kapcsolat mellett, kultúrája önállósága és fokozatos elterjedése.

c.) A Kr. e. XV-XII. századi arám vándorlás. A Kr. e. II. évezred „arám” vándorlása az ókori Kelet kultúrterületeire, köztük Szíria-Palesztinába, a következő népeket érintette: edomiták, moabiták, ammoniták, arámok (lásd fentebb). Nem elképzelhetetlen, hogy Izrael ősei is ezeknek a félnomád csoportoknak a hullámával érkezett Palesztinába, több irányból békésen beszivárogha a hegyvidék különböző területeire. Ezt a bibliai hagyomány két ponton is alátámasztja:

- Izrael ősei Palesztinában bevándorlók voltak.
- Az arámokkal való rokonság emléke (MTörv 26,5 stb.).

VI.3.3.2. Bibliai adatok

a.) A fent említett két szempont: Izrael ősei bevándorlók voltak; az arámokkal való rokonság emléke.

b.) Palesztina területét az izraeliták hódítással vették birtokba. Ennek folyamatáról, viszont, a Biblia nem ad egységes képet. Alapvetően két hagyománnyal találkozunk:

1. Józs, MTörv 1-3. fejj.: Izrael 12 törzse Józsue vezetésével egyetlen hadivállalkozással hódította meg Palesztina területét. Az egységes honfoglalás ábrázolása nem történeti, hanem teológiai természetű. Isten beváltotta az ősatyáknak tett ígéretét: hazát, földet adott(!); az ún. Deuteronomisztikus Történeti Mű szerkesztőjének teológiai koncepciója szerint [lásd alább]. A hadműveletek sorrendje: Kelet-Jordánia (a Jordántól keletre!); Jerikónál átkeltek a Jordánon; Nyugat-Jordánia középső, déli, majd északi része (érdekes a sorrend).

2. A Bír 1,19.20.27-36 eltérő módon beszéli el az izraelita honfoglalást. A Bír a terület megszerzéséért folytatott hosszas küzdelemről tudósít.

Az el nem foglalt kánaánita városállamok listája a következő területeket foglalja magába: Tengerparti-síkság, Jezreel-síkság, a Jeruzsálem és a tengerpart közötti dombvidék megerősített városai (Gézer, Ajalon, Jeruzsálem stb.). A Bír szövegei szerint az izraeliták egyszerűen tehetetlenek voltak az itteni városok harci szekereivel szemben (Bír 1,19).

Úgy tűnik az izraelitáknak először a nem síksági városokat sikerült elfoglalniuk. A gyéren lakott hegyvidéken, ugyanis, kevés és szóróványosan elhelyezkedő megerősített helység volt, illetve itt a terepviszonyok is az izraelitáknak kedveztek, mivel a hegyvidéki viszonyok között a harci szekerek nem tudtak érvényesülni. A hegyvidéken csel, vagy a helyi lakosság árulása révén sikerült egy-egy várost elfoglalni (Bír 1,22-26 stb.).

A síksági városokat a hegyvidékről kiindulva, és csak később, amikor az izraeliták már megerősödtek, tudták elfoglalni, területeiket

birtokba venni. A Biblia történeti hagyománya alapján még hozzátehetjük, hogy a honfoglalás Dávid király (Kr. e. 1004-965) korában, Jeruzsálem Kr. e. 998-as elfoglalásával fejeződött be.

A Kr. e. XIII. sz. második felétől a Dávid király időszakáig tartó honfoglalás, Palesztina teljes birtokba vétele, hosszabb időt, kb. 200 évet vett igénybe, harci cselekmények és békés szociológiai folyamatok együttese volt.

VI.3.3.3. Az izraelita honfoglalás 3 modellje

A fentebb felsorolt adatok alapján a kutatók az izraelita honfoglalást illetően 3 modellt állítottak fel (Rózsa, Bevezetés, 17-20).

VI.3.3.3.1. A hódítás modell

A Kr. e. XIII. sz. folyamán az izraeliták háborús hódítással vették birtokba Palesztinát. A 12 törzs zárt egységben, invazív módon betört a kánaánita kultúrterületre és rövid idő alatt leigázta azt. Ezt a véleményt elsősorban az ún. baltimore-i iskola képviseli: W. F. Albright, G. E. Wright, J. Bright.

Ezek a kutatók mindenekelőtt az ún. deuteronomista elbeszélést (lásd lentebb) követik, elsősorban a Józs 2-11. fejezeteit. Emellett figyelembe veszik a régészet azon megállapítását, miszerint a Kr. e. XIII. sz. során Palesztinában települések egész sora pusztult el. A régészet megállapításait kapcsolatba hozzák azokkal a bibliai elbeszélésekkel, melyek a fontosabb kánaánita városok meghódításáról és elpusztításáról szólnak.

Módszerük előnye, hogy főleg a bibliai szövegekre támaszkodnak. Ugyanakkor ez hátrányt is jelent, mivel nem veszik figyelembe a Józs, és általában a bibliai irodalom történetkritikai elemzésének eredményeit. A régészet megállapításait túl gyorsan hozzák kapcsolatba a bibliai elbeszélésekkel. Az újabb felfedezések és a módszer-tan tökéletesedése miatt sokszor kétségessé válik az adott bibliai szöveggel való kapcsolat. Így a régészeti háttér változásának megfelelően, egy-egy kutató gyakran módosítja megállapításait.

A mai biblikus kutatás a hódítás modellt nem fogadja el az izraelita honfoglalás kielégítő magyarázataként.

VI.3.3.3.2. Békés beszivárgás modell (Albrecht Alt)

Ez a modell a bibliai szövegek irodalomkritikai, hagyomány- és formatörténeti elemzésén alapul. Mindehhez segítségül hívja a településföldrajz, a régészet és a szociológia megfigyeléseit.

A modell alapállítása: a honfoglalás a kisállattenyésztő (kecske, juh) félnomádok legelőváltó életmódjának következménye. Ezek a félnomád csoportok a téli, esős időszakban a sivatag peremén legeltettek. A nyári, száraz időszakban, pedig, ahol a legeltetés lehetséges volt, azaz Palesztinában a kultúrterület peremén vagy belsejében, ott ahol a bővebb csapadék, vagy az eltérő összetételű növényzet megengedte azt.

Izrael ősei esetében ez azt jelentette, hogy a nyári száraz időszakban Nyugat-Jordánia kevésbé népes, erdős vidékére vonultak.

1° A letelepedésre való áttérés kezdetét az jelezte, hogy elkezdtek földet művelni. Mivel ennek a munkának a zöme a téli idősakra esett, ezért a törzs egy része maradt, míg a másik része az állatokkal a sztyeppére vonult.

2° Emellett, hogy alkalmas termőterülethez jussanak, elkezdtek erdőt irtani. Ez a munka viszont már az egész törzset igénybe vette. Emiatt a legelőváltás lehetetlenné vált, így a fő foglalkozás az állattenyésztés lett.

3° Az átalakulást a nagyállat (szarvasmarha) tenyésztésére való át-térés jelentette.

Ez a folyamat minden törzs esetében több generáción keresztül tartott, kb. a Kr. e. XIV-XIII/XII. századig.

A fentiek alapján ez a modell állítja, hogy Kelet-Jordániát Nyugat-Jordániából kolonizálták. Az izraelita törzsek letelepedése a Középső-hegyvidéken békés beszivárgás formájában történt (*honfoglalás 1. szakasza*). Amikor a törzsek megszilárdították helyzetüket, elkezdtek kiterjeszteni határaikat (*honfoglalás 2. szakasza*). A Józs 2-11. fejj. és a Bír elbeszélései mindennek csak távoli reflexiói:

- Harcba keveredtek a környező kánaánita városállamokkal.
- Harcaikat először önállóan, majd egymással szövetkezve folytatták (vö. bibliai szövegek).

Alt modellje főleg német nyelvterületen elfogadott. Megfigyelései a nomád életformáról, a nomádok és a letelepedett kánaánita lakosság kapcsolatáról maradandó szempontokkal járultak hozzá az izraelita honfoglalás megértéséhez. A legújabb kutatások szerint, azonban, modellje nem fogadható el a honfoglalás egyetlen, kizárólagos magyarázatként; mint ilyen kiegészítésre szorul.

VI.3.3.3.3. Szociológiai modell

Ez a modell elsősorban az angolszász nyelvterület sajátja és az elmúlt néhány évtized kutatásaira épül. Alapgondolata, hogy a honfoglalás nem bevándorlás, hanem a palesztinai kánaánita társadalom átrétegződésének eredménye. Változatai attól függnek, hogy az egyes kutatók hogyan értelmezik ezt a társadalmi átrétegződést.

A bibliai hagyományt alkalmatlannak tartják arra, hogy magyarázatul szolgáljon Izrael Palesztinában való megjelenésére. Ehelyett az etnográfia, régészet és földrajz eredményeinek segítségével próbálnak magyarázatot adni azokra a településtörténeti, demográfiai, gazdasági, szociális és történeti folyamatokra, melyek a későbronzkor végén, a korvaskorszak elején a Földközi-tenger keleti medencéjében, Szíria-Palesztinában lejátszódtak, és lehetővé tették Izrael kialakulását. E modell két formáját említhetjük.

a.) Forradalom modell

A Kr. e. XIII./XII. századi Palesztinában lezajlott változások mögött politikai, szociális és kulturális változást feltételez. A régészet alátámasztja, hogy a vaskorszak kezdetén a földműves elem a síksági városokból a közép-palesztinai hegyvidékre kezdett elvándorolni. Itt egy, a városi kultúrából le nem vezethető falusi kultúrát alakítottak ki.

George H. Mendenhall a fenti megállapításokra alapozza elméletét, mely szerint Izrael keletkezése levezethető a kánaánita lakosság belső mozgásából. Izrael a városállamok fennhatósága alól a hegyvidékre menekülő parasztság vándormozgalma révén alakult ki.

Norman K. Gottwald további szociológiai és néprajzi meglátásokkal egészítette ki *Mendenhall* elméletét. A kánaánita városállamok fellázdalt elnyomott néprétegeiből, valamint a társadalom peremén élőkből jött létre Izrael. Alávetett parasztokból, zsoldosokból, banditák-

ból, kisállattenyésztőkből, törzsi csoportokból (parasztok és pásztorok), kézművesekből és munkanélküli papokból létrejött egy új decentralizált, egalitárius társadalom, mely ellenképét képezte a feudális társadalmi szerkezettel bíró kánaánita városállamoknak.

Az új társadalom Él istenség kultusza alapján „Izrael”-nek nevezte magát. Így Izrael nem etnikai egység, hanem egy új társadalmi tudat, mely végül egy új vallási-szociális meghatározottságú közösség kialakulásához vezetett. Ehhez az új izraelita közösséghez csatlakozhatott az a Mózes vezetésével Egyiptomból menekült csoport, amely magával hozta JHWH tiszteletét. Ez a csoport vált a későbbi jahvista Izrael magjává, és adott új lendületet az „izraelita szövetségnek”. A JHWH-hit a kánaánita vallás ellentétéként (?!; megj. R. Cs.) döntő szerepet játszott az „izraelita szövetség” megerősítésében.

b.) Fejlődés modell (N. P. Lemche, J. de Geuss, R. B. Coote, K. W. Whitelam)

Ez a modell is a Kánaánban végbement szociális változással magyarázza Izrael kialakulását, de elveti a forradalom lehetőségét. A síksági területekről a kánaánita városok fennhatósága alól a szolgaságban tartott földművesek és bérlők a ritkán lakott közép-palesztinai hegyvidékre menekültek. Ott békésen letelepedve új típusú agrárközösséget hoztak létre (ez a folyamat a retribalizáció). Elvándorlásuk oka, hogy a későbronzkorszakban összeomlott a nemzetközi kereskedelem, mely magával hozta a városi kultúrák hanyatlását.

Ebben a tisztán szociológiai jellegű folyamatban vallási mozzanatok nem játszottak szerepet. A fejlődés modell képviselői szerint a „Mózes-csoportra”, illetve Izrael vallási tapasztalatára vonatkozó bibliai hagyomány nem jöhet szóba Izrael eredetének magyarázatát illetően. Szerintük a JHWH-hit fontos elemei a kánaánita vallásból erednek (?!; megj. R. Cs.).

A szociológiai modell számos fontos elemet tartalmaz, amelyeket érdemes figyelembe venni az izraelita honfoglalás és Izrael keletkezésének magyarázatánál:

- Az ókori Keleten, főként Szíria-Palesztinában végbement gazdasági, szociális, demográfiai változások.
- Újabb felismerések az ókori keleti nomád életforma természetéről.
- A palesztinai Középső-hegyvidék településeivel kapcsolatos régészeti felfedezések.

A szociológiai modell fő nehézsége a bibliai hagyomány elutasítása. A Biblia ugyanis egyértelműen állítja, hogy Izrael kívülről érkezett Palesztinába, melyet JHWH, Izrael Istene ajándékozott az ő népének. A biblikus hagyomány határozottan vallja a kánaániták és Izrael különbözőségét. Állítja ugyanakkor a rokonságot azokkal a népekkel, amelyek a Kr. e. II. évezred második felében érkeztek Palesztinába: arámok, edomiták, moabiták, ammoniták. A bibliai hagyomány ezen meggyőződéseit nem lehet nem tudomásul venni.

VI.3.3.4. Konklúzió: Izrael törzseinek megjelenése Palesztinában

Pusztán egy modell segítségével nem adható elfogadható válasz az izraelita honfoglalás bonyolult folyamatára. Manapság a biblikus kutatás a szociológiai modellt részesíti előnyben. Ehhez érdemes még hozzávenni Alt békés beszivárgás modelljének megállapításait is. Az izraeliták letelepedésével kapcsolatban összefoglalóan a következőket állapíthatjuk meg (vö. Rózsa, Bevezetés, 20-22):

1° Merneptah sztélé (Kr. e. 1219; Théba). A Kr. e. XIII. sz. második felében Közép-Palesztinában már létezett egy Izrael nevű vidéki jellegű népcsoport.

2° A kora vaskorra vonatkozó régészeti leletek (Kr. e. 1200-1000). A palesztinai Középső-hegyvidéken (Galilea, Efraim, Manassze, Júda) új falukultúra, és vele együtt, új településrendszer jelent meg. Ennek magterülete Jeruzsálemtől egészen a Jezreel-síkságig terjedt (a későbbi Efraim és Manassze törzsének törzsterülete). Ez az új településrendszer eredetileg Palesztina gyéren lakott hegyvidékén alakult ki, kívül a kánaánita városállamok befolyási övezetén. Később, a régészeti feltárások szerint, fokozatosan növekedett és terjedt ki Palesztina más területeire.

„A településrendszer anyagi kultúrájának vonásai egyszerre újak, azaz nem a kánaánita városkultúra egyenes folytatói, ugyanakkor a kánaánita kultúrával való kapcsolata sem tagadható” (Rózsa, Bevezetés, 21). Ezen terület lakossága olyan kulturális örökséget ápolt, amely Palesztina területén bontakozott ki.

„A településrendszer kialakulásában a kutatás Izrael népének kezdeteit látja és lakosságát Izrael őseivel azonosítja. A királyság idején ugyanis ennek a vaskorszaki településrendszernek a területén élőket nevezik Izraelnek” (Rózsa, Bevezetés, 21). A hasonló földrajzi, gazdasági és szociális viszonyok között élő település csoportok között kialakult a szolidaritás és a rokonság tudata. A kis településeken élő családoknak és nemzetségeknek a nagyobb területi adottságoknak megfelelő összekapcsolódásából fejlődtek ki a későbbi izraelita törzsek.

A hegyvidéki új településrendszer mellett az egykori bronzkori városi központok helyén újraalapított településeken tovább élt a kánaánita lakosság és kultúra. „Az Izrael név használatában velük szemben nyer arculatot a hegyvidék lakosságának azonosságtudata, amelyben szerepet játszhat a kánaánitákétól különböző életforma tudatosulása” (Rózsa, Bevezetés, 21).

A letelepedés korai vaskorszakban (Kr. e. 1200-1000) lejátszódó folyamata során a Középső-hegyvidéken egy új településrendszer, és ennek lakóiból, új közösség keletkezett. Ez a folyamat a Kr. e. X. sz. folyamán Dávid (Kr. e. 1004-965) és Salamon (Kr. e. 965-926) uralma alatt fejeződött be, és öltött történetileg fogható formát.

3° A korai vaskorszakban (Kr. e. 1200-1000) a Középső-hegyvidéken létrejövő új településrendszer elhelyezkedése (ritkán lakott hegyvidék) és a törzsek lakóhelyének bibliai felsorolása egybeesik. Eszerint Izrael a hegyvidéken jött létre, míg a síkság megerősített városai a kánaánita lakosság birtokában voltak (lásd: Bír 1,19.20.27-36). Az izraelita honfoglalás, Palesztina teljes birtokba vétele hosszú folyamat volt, s csak Dávid uralkodása idején fejeződött be. A deuteronomisztikus honfoglalás-leírás (Józs 2-11; MTörv 1-3) nem történeti, hanem teológiai érdeklődésű (lásd fentebb). Az izraelita honfoglalás megértéséhez a bibliai hagyományban a Bír elbeszéléseinek látásmódját részesítjük előnyben.

4° „A kutatás jelenlegi eredményei alapján az izraelita honfoglalás területileg, időbelileg, szociológiailag és etnikailag nem egységesen ment végbe, és nem egyszerűen egy Palesztinán kívülről végbement bevándorlás eredménye” (Rózsa, Bevezetés, 21). Izrael létrejötté tehát több tényező egybeesésének köszönhető:

a.) A Palesztinában jelen lévő kánaánita népességen belül lezajló gazdasági, illetve szociológiai jellegű folyamatok. A palesztinai népesség átrendeződéséről beszélhetünk, mely során bizonyos csoportok a periférikus fekvésű közép-palesztinai hegyvidéket választják új otthonuknak:

- A kánaánita városállamok hegyvidéki területeire vándorló földműves lakossága.
- A palesztinai, a kánaánita városállamok struktúráján kívül élő állattenyésztő, földművelést is ismerő nomád lakosság, akik hosszabb periódus után a hegyvidéken áttértek a letelepedett életmódra.
- A kánaánita városállamok deklasszáldott elemei.

b.) Délről, a Sínai-félsziget irányából érkező, Palesztinába bevándorló nomád előizraelita csoportok. A bibliai hagyománynak megfelelően JHWH Palesztinában nem volt őshonos, nem volt a kánaániták genealogikus és monarchikusan rendezett isten-világának része. JHWH eredetileg Északnyugat-Arábiából, Temánból eredő tisztelete egy idő után Dél-Palesztinában is gyökeret vert.

A JHWH-hitet feltehetően a Palesztinába déli irányból, a midianita-edomita régióból bevándorolt és kialakulófélben lévő előizraelita csoportokba / törzsekbe beolvadó ún. „exodus-csoport” hozta magával. Ez a csoport az Egyiptomból (bibliai szóhasználat: „Egyiptom királyának szolgaságából”) való sikeres kimenekülését JHWH-nak tulajdonította. JHWH így, szemben a Szíria-Palesztinában ismert nemzeti és személyes istenekkel, Izrael „személyes Istene” lett (Bír 5,3-5; Zsolt 68,9). **Izrael nemzeti identitását a JHWH-hoz való tartozás tudatának köszönheti.**

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy az izraelita honfoglalás történetileg összetett folyamat, amely részleteit illetően minden kétséget kizáróan aligha tisztázható. A régészet és a bibliai hagyomány segítségével azonban hozzájuthatunk bizonyos támpontokhoz, melyek alkalmasak az izraelita honfoglalás feltételezhető eseménysorának rekonstruálására.

VI.3.3.4. Az izraelita törzsek elhelyezkedése Palesztina területén

VI.3.3.4.1. A törzsek kialakulása és egymáshoz való viszonya

A bibliai hagyomány egyöntetű meggyőződése, hogy Izrael egy 12 törzsből álló közösség. A Bibliából a következő támpontokat kapjuk: a törzsek egymáshoz való viszonya, helyzetük, területi elhelyezkedésük. Ezeket elsősorban a törzsekre vonatkozó különböző bibliai listák szolgáltatják. Ezek közül a legfontosabbak a következők:

- Szám 1,5-15; 26,5-51: Izrael törzseinek sorrendje.
- Ter 49. fej.: Jákob áldása, mely az izraelita törzsek királyságkorabeli helyzetét mutatja be.
- MTörv 33. fej.: Mózes áldása; hasonló Jákob áldásához, késői eredetű.
- Bír 5,14-18: Debóra éneke, mely a közép-palesztinai törzsek helyzetét mutatja be.
- Ter 29,31-30,24: A törzsek ősatyáinak születéséről szóló elbeszélések.
- Ter 35,22-26: Jákob fiainak listája, mely a törzsek viszonyát és jelentőségét tükrözi az állam előtti időszakban.
- Józs 13-19. fej.: József könyvének településföldrajzi része, ami a határpontok megadásával leírja az egyes törzsek lakóhelyét.

A bibliai hagyományok egybevetése alapján kimutatható, hogy a 12 izraelita törzs létezése egy valós adottság. Elmondható, hogy a 12 törzs folyamatosan alakult ki és nem egy időben létezett (!). Egyes törzsek már megszűntek, mikor mások létrejöttek. Kialakulásuk és megszűnésük a honfoglalás és letelepedés folyamatának következménye.

Különböző, a korai izraelita társadalom struktúráját leíró *fogalmak*:

- nagycsalád: Több nemzedék együttélése. Funkciói: utódok nevelése, gazdasági és szociológiai egység, összizraelita kötelezettségek megtartása és hagyományozása.
- nemzetség: 8-10, ugyanabban a helységben vagy annak környékén élő nagycsalád védelmi jellegű szövetsége, mely kb. 50-100 főből állt. A nagyobb helységekben egy időben több nemzetség is élhetett. Funkciói: meghatározott fegyveres kiállítás a törzs számára, gazdasági segítségnyújtás, jogi közösség (a nagycsaládok fejei bizonyos jogi funkciókat is gyakoroltak).
- törzs: Az egy területen élő 50 nemzetségből, a nagycsaládok helyi védelmi jellegű szövetségéből létrejött egység. Funkciója: kölcsönös segítségnyújtás, katonai és kultikus funkciók ellátása, házasságok kötése, felnőtt férfiak gyűlése ünnepeken, háború és béke ügyének eldöntése, bíraskodás (→ vének tanácsa).

Kezdetben törzsek egymáshoz való viszonya változó és gyakran alkalmi volt (vö. fentebb a törzsek listái, illetve a Debóra-ének). Feltehetően már az államalapítás előtt (Kr. e. 1200-1000) létezett egy törzseket átfogó közösség: Izrael („Isten erőse” / „Istennel viaskodó”). Ennek nevében nem JHWH, hanem Él nevet találjuk, azaz JHWH-ét ekkor még nem ismerték. Feltehetően még az „exodus-csoport” csatlakozása előtti időszak lehetett ez. Ezt követhette a későbbi Izrael identitását hordozó JHWH-tisztelet megjelenése.

VI.3.3.4.2. A törzsek elhelyezkedése

A kánaánita városállamok területei - Jezreel-síkság a Jordánig, Jeruzsálemtől a tengerpartig (Jeruzsálem, Ajalon, Gézer, Saalbim) elterülő zóna - 3 részre bontották az izraelita törzsek területeit:

1. Júda
2. Efraim-hegyvidéke
3. Galilea

Júda viszonylagos elszigeteltsége történelmi következményekkel járt: az izraeli történelmen keresztülvonuló **észak-dél kettősség**: a későbbi Izrael (észak) és Júda (dél) királyságai.

1° Júda; „Júda-háza” törzsi kötelék (dél)

Júda: Júda hegyvidéke Jeruzsálem és Hebron között; központja Hebron (nem Jeruzsálem!).

Simeon: Később beolvadt Júda törzsébe.

Lévi: A papi teendők átvételével szintén beolvadt Júda törzsébe.

2° Efraim-hegyvidéke (közép)

Benjámín: Területe Jeruzsálemtől északra, Efraim-hegyvidékének vízválasztóján Bételig és Jerikóig terjedt (a bibliai hagyomány „József-háza” törzsi kötelékhez sorolja).

„József-háza” törzsi kötelék nagyjából Bétel és a Jezreel-síkság között, Efraim hegyvidékén:

Efraim: Bétel és Szichem között.

Manasse: Egyik fele Szichemtől északra, másik fele Kelet-Jordániában.

Isszachar: Kelet-Galilea.

Zebulon: Nyugat-Galilea (Názáret).

→ Ez utóbbi két törzs a kánaánita városállamoktól függött.

3° Galilea (észak)

Áser: Zebulon törzsétől északra.

Naftali: A Genezáreti-tótól északra.

Dán: Eredetileg Benjámintörzsétől északra telepedett le, majd a filiszteusok nyomására északra költözött Lais, a későbbi Dán, városa környékére.

4° Kelet-Jordánia (= a Jordántól keletre eső terület)

Manasse törzsének fele északon.

Gád (közép): a Jabbok és a Holt-tenger közötti terület.

Ruben (dél): Megszűnt, vagy beolvadt Gád törzsébe.

Nota bene: Először a közép-palesztinai törzsek; később, Dávid király végett, Júda törzse volt jelentős.

VI.3.4. Bírak kora (Bír elbeszélései)

Az izraelita törzsek küzdelmeit a letelepedés és az államalapítás közötti időszakban a Bírak könyvének elbeszéléseiből ismerjük.

VI.3.4.1. „Külpolitikai háttér”

A megszilárdulófélben lévő izraelita törzseken kívül még három másik népcsoport tartott igényt Palesztinára:

1. A már meglévő kánaánita városállamok: megkísérlik megállítani és fennhatóságuk alá vonni Izraelt.
2. Az arámok, illetve a velük rokon, már letelepedett népcsoportok: ammoniták, moabiták, illetve rajtuk kívül, a Szír- és Arab-sivatag felől betörő, rablótámadásokat eszközölő félnomádok, az amalekiták és a midianiták.
3. A Kr. e. XII. században az egyiptomiak által letelepített tengeri népek, a filiszteusok (ión eredetű népesség).

Az erőviszonyok meglehetősen egyenlőtlenek voltak. Az izraeliták nem tudtak mit kezdeni a jóval fejlettebb kánaánita, és főleg, filiszteus haditechnika és szervezettség ellen: vasból készült fegyverek; egységes irányítás alatt álló, hivatásos harcosokból álló hadsereg (lásd Góliát: 1Sám 17,4-7).

Az izraelitáknak két támadási hullámmal is szembe kellett nézniük:

- Kr. e. 1100-as évek: keleti támadások. Ezek ellen az izraeliták hatékonyan tudtak fellépni.
- Kr. e. 1000-es évek: a filiszteusok fellépése. Ez ellen már kevésbé tudtak védekezni a technikai és szervezeti hátrányban lévő zsidók. Érvényesült a filiszteusok katonai fölénye.

VI.3.4.2. „Belpolitikai háttér”

Ebben a periódusban a törzsek között változó, inkább vallási, mint politikai jellegű szövetség létezett. A vezető szerepet a törzsi önkormányzatok játszották. Még nem létezett központosított hatalom (!), államapparátus, közös hadsereg.

a.) Katonai fellépés

Az izraeliták katonai fellépése leginkább elszigetelt harci cselekményeket jelentett a törzsek részéről. Egy-egy támadás alkalmával

a törzsek magukra voltak utalva, csak alkalmanként fordult elő, hogy adott helyzetben a szomszédos törzsek összefogjanak (Bír 4-5. fej.). A törzsek hadereje az esetenként összehívott, harcképes szabad parasztokból álló hadsereg volt.

b.) A bírák személye

Általánosságban bírának nevezzük azokat a személyeket, akik adott helyzetben megmentették a népet. A Bír hagyománya az ő személyükhöz köti a harcokat. A „bíra” elnevezés nem teljesen pontos, ugyanis többségük nem végzett jogszolgáltatást, azaz nem bíráskodott. Sokkal inkább hadvezérek, karizmatikus vezetők, szabadítók voltak, akiknek korlátozott ideig tartó meghatalmazását, tekintélyét, illetve győzelmeiket Isten adta. 12-es számuk Izrael 12 törzsének felel meg, ugyanakkor nem minden törzsnek volt bírája (a déli törzsekről kevés szó esik; pl. Otniel). Alapvetően egy-egy törzsben tevékenykedtek, csak alkalmanként fogtak össze több törzset.

A Bír elbeszélései alapján két csoportjukat különböztethetjük meg: „nagy” és „kis” bírák. A megnevezésük alapja, a róluk szóló hagyomány terjedelme.

1° A konkrét háborús cselekményekről szóló elbeszélések főszereplői az ún. „nagy bírák”, azaz szabadítók, akik alkalmanként JHWH közvetlen indítása nyomán léptek fel egy meghatározott időre: Otniel (3,7-11), Ehud (3,12-30), Samgar (3,11), Bárak és Debora (4-5. fej.; a Jezreel-síkság megszerzése), Gedeon (6-8. fej.), Jiftach (10,6-12,6). Sámson (13-16. fej.) kissé kilóg sorból, ő inkább „partizán”.

2° A „kis bírák” állandó hivatallal bírtak, feladatuk a jogszolgáltatás volt (innen a „bíra” elnevezés is; lásd később pl. Sámuel: 1Sám 7,16). A hagyomány róluk őrzött meg a legkevesebbet. Ilyen „kis bírák” voltak: Tola, Jair, Ibszán, Elon, Abdon.

c.) A bírák korszakának mérlege

Keleten a zsidók a bírák vezetésével állják a sarat a nomád, fél-nomád szemita csoportokkal szemben. Nyugaton viszont a filiszteusokkal szemben tehetetlenek. Kr. e. 1060-ban a zsidók súlyos vereséget szenvednek Afeqnél. A szövetség ládája filiszteus kézre került. A filiszteusok Palesztinában ellenőrző pontokat állítanak fel (1Sám 4. fej.). Ezzel ellenőrzésük alá vonták az izraelita törzseket. A bírák intézménye végeredményben alkalmatlannak bizonyult a terület megszerzésére. A filiszteus fennhatóság ugyanakkor ösztönzőleg hatott a zsidó nemzeti összefogására, és egyben, a királyság kialakulására, mely képes volt a hatékony és ütőképes ellenállás megszervezésére.

VI.4. A királyság kora

VI.4.1. A királyság kezdete; Saul uralma (Kr. e. 1012-1004)

Az izraelita királyság kezdeteiről különböző hagyományok tudósítanak. Ezek közül történetileg leginkább elfogadhatónak az 1Sám 11. fej. elbeszélése tűnik. Eszerint Nachas ammonita király megszállta Gileádot (Kelet-Jordánia északi régiója) és ostrom alá vette Jábes-Gileádot. A háborús helyzetben a Benjamin törzséből származó Saul kap megbízást, bírói / szabadítói felhatalmazást a város felmentésére. Saul összehívja a törzseket és felmenti a várost.

A sikeres karizmatikus vezetőt az izraelita törzsek Gilgalban (első izraelita központ Palesztinában) királlyá kiáltották ki (1Sám 11,15). A monarchia megalakulásában döntő szerepet játszott Sámuel, aki királlyá kente Sault. Sámuel bíra és próféta egyben, személye az

átmenetet jelzi. Saul királlyá kreálásában az izraelita monarchia két, később fontos, eleme jelenik meg:

1. JHWH jelölése: Az olajjal való felkenés szentesíti, ami jelzi, hogy a király egyben szakrális funkciót is betölt.
2. A nép választása.

A Saul királyságának jellemzői:

- Alapvetően egy nemzeti alapon álló hadikirályság volt. A törzsek ugyanis a filiszteusok megtörésére választották őt királynak.
- Székhelye, szülővárosa, Gibeá volt.
- Saul hatalma csak Közép-Palesztinára, a zsidók által lakott területekre terjedt ki.
- A törzsekből kiállított hadsereg mellett hivatásos harcosokból is szervezett egységeket, melyek ellátásáról ő gondoskodott. Először Dávid is ide került zsoldosként.

Saul királyságának mérlege:

- Saul legyőzte az amalekitákat és a filiszteusok ellen kezdetben sikereket könyvelhetett el.
- Kr. e. 1004-ben a filiszteusok elleni döntő ütközetet elvesztette Gilboánál. A király és fiai, egy kivételével, mind odavesztek.
- Palesztina ismét filiszteus ellenőrzés alá került; a helyzet ugyanolyanná vált, mint uralkodása előtt.

VI.4.2. Dávid (Kr. e. 1004-965)

Dávid, uralkodása során, megtörte a filiszteusok erejét és megszilárdította az izraelita monarchiát.

A róla szóló bibliai hagyomány szerint, Dávid délről, Júda törzsből származott, a betlehemi Izáj 8. gyermeke volt. Zsoldosként került Saul hivatásos hadseregébe. Először a király fegyverhordozója, majd vezére lett. Kiváló harcos, aki nagy népszerűségnek örvendett a hadsereg és a nép körében. Dávid népszerűsége viszont Sault féltékenyére tette, aki Dávid életére tört. Dávid a Negev vidékére menekült; itt, embereivel együtt, Ákis gáti filiszteus uralkodó szolgálatába állt. Szolgálatiért cserébe a filiszteus uralkodó Ciklag helységet adományozta neki.

Kr. e. 1004-ben, Saul veresége és halála után, csapatával Hebronba vonult, ahol királlyá kenték Júda törzse felett. A 2Sám 2,4a szerint: „Júda férfiai királlyá kenték Júda háza felett”. A „Júda háza” elnevezés feltehetően Júda törzset és szövetségeseiket jelöli. Júda törzsének területe történelme során először vált önálló állammá. Megszilárdult a földrajzi elkülönültségéből fakadó elkülönültsége a közép-palesztinai törzsekkel szemben.

Júda és a közép-palesztinai törzsek politikai szakadása elmélyült, amikor szintén Kr. e. 1004-ben Isbaal, Saul egyetlen életben maradt fia, került Izrael trónjára a hadsereg vezére, Abner, segítségével. A Biblia szerint Isbaal „egész Izrael”, gyakorlatilag csak Közép-Palesztina felett gyakorolta hatalmát mindössze egy évig (Kr. e. 1004-1003). Az Izrael elnevezés ekkor nyert először speciális értelmet: északi zsidó állam. Ezt követően az Ószövetségben Izrael két értelemben használatos:

1. Izrael = A közép- és észak-palesztinai törzseket egyesítő állam; Júda nélkül.
2. Izrael = A 12 törzsből álló szövetség.

Kr. e. 1003-ban Isbaal gyilkosság áldozata lett. Alkalmas utód híján, az északi törzsek vénei szerződést kötöttek Dáviddal és Hebron-

ban királlyá kenték. Létrejött az egységes, 12 törzset integráló királyság (Kr. e. 1003-926: monarchia, perszonalunió), Izrael (2Sám 5,1-3). Dávid udvarába veszi barátjának, Saul fiának, Jonatánnak béna fiát, Mefibósetet, mely egyfajta gesztus volt Saul háza felé.

A két zsidó állam (észak és dél) egyesítésében a filiszteusok veszélyeztetve látták Palesztina feletti uralmukat. Feltehetően a filiszteusok valamilyen szintű beleegyezése nélkül Dávid nem lehetett volna Izrael uralkodója. A filiszteusok, azzal hogy Dávidot támogatták „politikai” hibát követhettek el. Korrigálandó a tévedést, támadást indítottak Dávid királysága ellen. Dávid viszont két hadjáratban is megtörte erejüket. A filiszteusok ennek következtében véglegesen elveszítették Palesztina feletti uralmukat. Népileg azonban nem olvadtak be. Egyszerűen csak a dávidi királyság fennhatósága alá kerültek. Hasonlóképp jártak a kánaánita városállamok is.

Dávid uralkodásának elején fontos szerepet játszott az egységes zsidó királyság központjának a kérdése. Dávid uralkodása kezdetén 6 évig uralkodott Hebronban: Kr. e. 1004-998. Kr. e. 998-ban csellel elfoglalta a jebuziták által lakott, ekkor még szuverén kánaánita városállamot, Jeruzsálemet (kánaánita neve: Jebúz → jebuziták) és megtette székhelyévé. Az új főváros kettős előnnyel bírt:

1. Hadászati, taktikai szempont: jó fekvésű, magasan található, nehezen megközelíthető és jól védhető.
2. Politikai szempont: Jeruzsálem a törzsek területétől független politikai egység - a város Dávid családi birtoka lett.

Dávid „külpolitikáját” meghatározta Egyiptom és Mezopotámia átmeneti gyengesége. A Jeruzsálem meghódítását követő 2 évtizedben Dávid „nagy kiterjedésű” hódításokat eszközölt, és hatalma alá vonta a környező államokat: Edom, Moáb, Ammon, arám városállamok (beleértve Damaszkusz arám városállamot is). Országáa Egyiptomtól az Eufrátesz felső folyásáig terjedt. Szoros és békés kapcsolatot épített ki ugyanakkor a föníciai városállamokkal, különösen Tírusszal, és a territóriumán kívül eső arám városállamokkal (Gesúr, Hamat).

Az ország nagyságához képest a közigazgatás nem volt túl fejlett. Az állam fenntartásának terheit elsősorban a kánaánita lakosság és a meghódított területek népessége viselte. Nem elképzelhetetlen, hogy az északi törzsek is adóztak. Feltehetően emiatt növekedett folyamatosan uralmával szemben a törzsek elégedetlensége, mely az északi törzsek támogatásával két lázadásban is kulminálódott:

1. Absalom, Dávid fia
  - Dávidnak menekülnie kell Jeruzsálemből
  - Dávid azonban hivatásos hadseregével hamar letörte a lázadást
2. Seba, Benjamin törzse
  - nem tudtak megbocsátani Dávidnak Saul miatt
  - Dávid ezt a lázadást is leverte

VI.4.3. Salamon (Kr. e. 965-926)

Dávid Salamon személyében a törzsek megkérdezése nélkül jelölte ki utódját. Júdában ezzel kezdődik a dinasztikus uralkodás. Salamontól kezdve délen mindig Dávid király utódai ülnek a trónon egészen a babiloni fogságig (Kr. e. 587). Dávid a királyválasztás egyik pillérének, a nép választásának kikapcsolásával bebiztosította az északi törzsek Salamonnal szembeni elégedetlenségét, illetve hosszú távon, királysága kettészakadását (észak-dél). Ugyanakkor a szilárd dinasztikus uralkodás, szemben a politikailag labilis északkal, a délnek mindig politikai stabilitást biztosított.

Salamon bár újjászervezte a hivatásos hadsereget, nem folytatott hódító háborúkat. Uralma alatt országa területeket veszített:

- Edom egy része és Damaszkusz arám városállam önállósult - sőt ez utóbbi erős állammá vált.
- Gyengült Izrael befolyása a többi arám városállamra is.
- Salamon területeket enged át Tírusznak, 20 galileai települést (1Kir 9,10-14). Úgy tűnik, hogy a „gazdag” Salamonnak némi „likviditási problémái” lehettek.

Jó kapcsolatokat ápolt a szomszédos országokkal: Egyiptom, Fönícia (elsősorban Tírusz). Salamon uralkodása idején Palesztina elénk kereskedelmet folytatott környezetével. Ennek oka, hogy Salamon kihasználta országa földrajzi helyzetét, összekötő szerepét Egyiptom és Mezopotámia között. Ezen túlmenően országa külkapcsolatait dinasztikus házasságokkal erősítette meg. A Szentírás Salamont elítéli sok felesége miatt. A Biblia részéről a kritika Salamont nem is annyira feleségeinek száma miatt éri, hanem sokkal inkább azért, mert tolerálta felesége vallásait.

Salamon idejében lendületet vett az urbanizáció. Salamon sokat építkezett. Több stratégiailag fontos várost megerősített, illetve újjáépíttette Hacort és Megiddót. A Vörös-tenger mellett kiépítette Ecjón Geber kikötőjét (a mai Eilat környékén). Legfontosabb vállalkozása ezen a téren Jeruzsálem fejlesztése volt: felépítteti a jeruzsálemi templomot, a várost északi irányban kibővítette.

A nagyszabású építkezések és a fényűző udvartartás azonban hatalmas összegeket emésztettek fel. Ezeket a kiadásokat a lakosságra kivetett adók fedezték. Salamon idejében már az izraeliták is adóztak, ami számukra egy eddig még soha nem látott teherként jelentkezett. Az adóteher mellett robotolni is kellett ezúttal már nem csak a kánaánitáknak, hanem a zsidó népességnek is, főleg északon.

Mindez természetesen szervezett közigazgatást igényelt. Salamon e célból átszervezte országa északi, gazdaságilag értékesebb, részének közigazgatási beosztását: a 10 északi törzs területét 12 körzetre osztja, ezek élére felügyelőket állított. Júda esetében ilyen rendelkezésről nincs tudomásunk.

Az északi törzsek nehezen viselték a rájuk kivetett közös terheket, a törzsi önállóság elvesztését, az állami adminisztráció jelenlétét. A fokozódó feszültség lázadáshoz vezetett. A király elleni sikertelen lázadásnak Salamon egyik tisztviselője, körzeti felügyelője, Jerobeám állt az élére. A lázadás leverését követően Jerobeám Egyiptomba menekült, s egészen Salamon haláláig ott is maradt.

A politikai nehézségek mellett Dávid és, főleg, Salamon uralma egyben a kulturális felvirágzás időszakai is voltak Izrael történelmében. Salamon maga is tudatosan törekedett a kultúra fejlesztésére. Az államszervezet kiépítésével együtt megjelent egy művelt írástudó réteg, mely igényét érezte, hogy írásban rögzítse a megelőző hagyományokat, melyeket addig csak a szájhagyomány őrzött meg. Erre az időszakra tehető az ószövetségi Szentírás létrejöttében is jelentős szerepet játszó irodalmi művek keletkezése is; az Izrael kezdeteiről szóló szájhagyomány írásba foglalása: az ún. jahvista forrás [J]), illetve Dávid felemelkedésének és trónutódlásának története.

VI.4.4. Az egységes izraelita állam kettészakadása (Kr. e. 926)

Kr. e. 926-ban meghalt Salamon. A trónon fia, Rechabeám (Roboám), követte (Kr. e. 910-ig), akit délen, a dinasztikus utódlás tényével együtt, minden további nélkül elfogadtak. Az észak- és közép-palesz-

tinai törzsek azonban ragaszkodtak a királyválasztás jogához. Az északi törzsek képviselői elmentek Rechabeámhoz, hogy kompromisszumot ajánljanak neki: amennyiben enyhíti közterheiket, elfogadják őt királyuknak. Rechabeám azonban elutasította kérésüket, sőt a közterhek területén még apjánál is keményebbnek bizonyult.

Emiatt északon hazahívták az ekkor Egyiptomban tartózkodó Jerobeámot és királlyá választották (Kr. e. 926-907). Jerobeám királlyá választásával megszűnt Salamon királysága, és vele együtt az északi és déli törzsek közötti perszonálunió. Kr. e. 926-tól kezdődően Salamon királysága két kis királyságra bomlott: Izrael (észak) és Júda (dél). Erőtlenségük már kezdetben megmutatkozott, amikor Sesonk fáraó, hogy a maga számára biztosítsa a kulcsfontosságú palesztinai kereskedelmi útvonalakat, Kr. e. 922/921-ben betört Palesztinába és feldúlta mindkét királyság területét, egyikük sem volt képes ellenállást tanúsítani. A két kis zsidó állam története a későbbiekben eltérően alakult:

1. Dél: Júda (2 déli törzs; Júda és a beolvadt Simeon törzse)
  - fővárosa: Jeruzsálem
  - egészen a babiloni fogságig, Kr. e. 587-ig állt fenn
  - dinasztikus trónutódlás: végig Dávid utódja ült a trónon, mely az országnak viszonylagos politikai stabilitást kölcsönzött
2. Észak: Izrael (10 északi törzs)
  - fővárosa: Szichem, majd Szamaria (talán a kánaániták központjaként Jezreel [Jezreel-síkság])
  - az asszír hódításig, Kr. e. 722-ig állt fenn
  - nem volt egységes dinasztikus kormányzás, bár minden király törekedett rá - északon, legalábbis elvben, ragaszkodtak a királyválasztáshoz → folytonos hatalomváltás, belső harcok, melyek szétzilálták az államot

Gazdaságilag, népi erő tekintetében és politikailag észak, Izrael volt a jelentősebb; vallásilag viszont, a jeruzsálemi templom és a hozzá kapcsolódó kultusz miatt, dél, Júda volt kiemelkedőbb. Ez utóbbi hátrányt kiegyensúlyozandó, északon Jerobeám vallásilag is függetlenedni akart. Ennek érdekében két központi szentélyt hozott létre: Bételt és Dánt, ahol aranyborjúkat helyeztetett el. A borjú ugyan JHWH-t szemléltette, de mivel ez képi ábrázolás volt, ezért bűnnek számított.

A két ország között az első 50 évben egészen Omriig (észak) nem volt harmonikus kapcsolat. Fenntartották egymással szembeni területi igényeiket és egymást próbálták, igaz sikertelenül, meghódítani: Júda uralmi igényt formált Izraelre; Izrael viszont gazdaságilag és katonailag erősebb volt Júdánál.

VI.4.5. Az északi állam, Izrael rövid története (Kr. e. 926-722)

Bár északon nem volt egységes dinasztikus irányítás, két jelentősebb dinasztiat azért meg lehet megemlíteni:

1. Omri-dinasztia (Kr. e. 882-845)

a.) A dinasztia alapítója, Omri (Kr. e. 882-871), kiváló politikusként „kiegyenlítő” politikát folytatott; külső és belső békére, az ellentétek feloldására törekedett. Politikai irányvonalát dinasztiajának többi tagja is megpróbálta követni.

Külpolitikája:

- Jó kapcsolatokat épített ki Föníciával, amit dinasztikus házassággal pecsételtek meg: fiának, Achábnak a felesége a tiruszi király lánya, Jezebel (vagy Izebel) lett.
- Szíriával is jó viszonyra törekedett, melynek célja a megerősödött Damaszkusz arám városállam hatalmának ellensúlyozása volt.
- Ezen felül Júdával is kibékült. Szövetséget kötött Jehosafát júdai uralkodóval, amit szintén dinasztikus házassággal erősítettek meg: Jehosafát fia, Jorám, elvette Acháb lányát, Atalját. A két állam szövetségében Izraelnek volt nagyobb súlya.

Belpolitikája:

- Átköltözött, Szamariába, amit ő épített magánbirtokán. Talán Jezreel, másik „fővárosként” a kánaániták központja lehetett.
- A bibliai hagyomány szerint favorizálta az őslakosságot, ezért a Szentírás elmarasztalta. Valójában az ország stabilitása érdekében, az elsősorban a síksági területeken élő, nagy létszámú kánaánita őslakosság számára szabad vallásgyakorlatot engedélyezett. Megpróbálta őket bevonni az állam életébe.

b.) Omri fia, Acháb (Kr. e. 871-852) folytatja apja művét.

Külpolitikája:

- Apjához hasonlóan sikerült az arámokat visszatartania országától. Sőt szövetségre is lépett velük. Az arámokkal szövetségben visszaverte az asszírok, III. Szalmanasszár, első támadását (Kr. e. 853). Majd ezt több asszír ellenes szövetség és az arámokkal közös hadjárat követte Acháb utódai idejében (Kr. e. 849 és 848)
- Legvégül utódai közül Jorám mégis háborúba keveredett az arámokkal Kelet-Jordániában, ahol maga az uralkodó is súlyosan megsérült (Kr. e. 845).

Belpolitikája:

- Folytatva az apja által megkezdett gyakorlatot, ő is szabad vallásgyakorlatot engedélyezett a kánaánita őslakoságnak. Felesége, Jezebel a Baal kultuszt erőltette. Férje emiatt külön templomot építtetett Baalnak Szamariában.
- Mindez elégedetlenséget váltott ki a JHWH-hívők között, amelynek két nagy próféta, Illés és Elizeus adott hangot. Acháb valláspolitikája az Omri-dinasztia bukásához vezetett.

2. Jehu-dinasztia (Kr. e. 845-747)

Amikor Kr. e. 845-ben Jorám király (Acháb fia) megsebesül Kelet-Jordániában az arámok ellen vívott küzdelemben, az Elizeushoz köthető próféta csoportoktól felbízva a hadsereg vezére, Jehu puccsot hajtott végre. Jehu *tabula rasa*-t csinált: megölte Jorámot és az Omri-dinasztia valamennyi tagját; Achaszját, Júda királyát is halálosan megsebesítette (Jeruzsálemben az anyakirályné Atalja átmenetileg megszerzi az uralmat: Kr. e. 845-840).

Szakított a békés politizálással: felmondta a szövetséget Júdával és, igaz csak egyszer, összeütközött az arámokkal. Damaszkuszban eközben szintén uralomváltás történt. Az új arám uralkodó, Hazael, a két zsidó állam rovására terjeszkedett. Jehu-dinasztia első 40 éve a Damaszkuszban való kiszolgáltatottság jegyében telt. Amikor III. Szalmanasszár Kr. e. 841-ben megjelent Szíriában Jehu kénytelen volt meghódolni és adót fizetni neki.

A JHWH-hitet igyekezett komolyan venni, ezért a Biblia jó uralkodóként ábrázolja. Utódairól, viszont, ez már nem mondható el.

Kr. e. 800 táján változás állt be nemzetközi politikában. A Kr. e. IX. század végéhez közeledve az asszírok belső zavarokkal küzdöttek, addig Hazael arám uralkodó szinte akadálytalanul fordulhatott Izrael és Júda ellen. Ez helyzet viszont gyorsan megváltozott. Kr. e. 805-ben és 802-ben, két hadjáratban, az asszírok megtörték az arámokat.

Az, hogy az asszír fenyegetés lekötötte az arámokat, Izraelt és Júdát némi lélegzetvételhez juttatta. A két izraelita királyság visszaszerezte függetlenségét, és békés fejlődésnek indult. Izraelben ez a periódus II. Jerobeám (Kr. e. 787-747); Júdában Uzija ([Azarja]; Kr. e. 773-735; leprás lett, elkülönítették, fia Jotam lett a társuralkodó) uralkodásához köthető.

Izraelben tehát az arámok és asszírok fentebb említett lekötöttsége miatt, a Kr. e. 700 évek első egy viszonylag békés korszakot hozott. A korszak uralkodójának, II. Jerobeám, uralmának jellemzői:

- Külpolitikája: békét köt Júdával; visszaszerzi az arámok által korábban elfoglalt kelet-jordániai területeket.
- A területi integritás és külső politikai szabadság, ami békét és ezzel együtt, egyfajta következményként gazdasági fellendülést hozott.
- A gazdasági fejlődéssel együtt viszont kiéleződtek a társadalmon belüli szociális egyenlőtlenségek. A társadalom „kettészakadása”: egy szűk kiváltságos réteg kialakulása. A súlyos szociális problémák megjelennek a korszak két prófétájának, Ámosznak és Ozeásnak az igehirdetésében is.
- A Pentateuchusz egyik forrásának, az Elohistának a keletkezése.

II. Jerobeám Kr. e. 747-ben bekövetkezett természetes (!) halála után anarchia és puccsok következtek. Asszír-barát és asszír-ellenes uralkodók váltakoztak a trónon.

Az izraeli belpolitikában zajló történéseknek a nemzetközi politikában az „Asszíria évszázadának” nevezett, Kr. e. VIII. sz. közepe és VII. közepe között, időszak eseményei adták a háttérét. Ezt a periódust, amelyben az Asszír Birodalom újból elkezdte fenyegetni a térség államait, III. Tiglatpilezer (Kr. e. 745-727) nyitotta meg. Az ő nevéhez fűződik annak az asszír imperialista politikának a bevezetése, amelynek következményeként az egész Közel-Kelet asszír uralom alá került.

Jerobeám halálát követően, Kr. e. 747-722 között 6 király uralkodik Izrael trónján, közülük 4-et meggyilkoltak. II. Jerobeám fiát; Zecharját, 6 hónap uralkodás után Sallum ölte meg, őt viszont 1 hónappal később Menachem gyilkolta meg. Izrael utolsó bő 20 évét anarchia, a teljes politikai, társadalmi és vallási szétesés jellemezte. Az állapotokat jól tükrözi Ozeás igehirdetése, akinek tevékenysége erre az időszakra is kiterjedt. Az asszír királyság terjeszkedése következtében Izrael asszír befolyás alá került: az északi királyok asszír hűbéressé váltak, adófizetési kötelezettséggel.

Ennek a folyamatnak fontos részét képezték a Kr. e. 730-as évek asszír büntetőhadjáratai, ezek között is az Izrael szempontjából tragikus kimenetelű „szír-efraimita háború” (Kr. e. 734-732):

- A térség két uralkodója, Recin (Damaszkusz) és Pekach (Izrael; Kr. e. 735-732), asszír-ellenes koalíciót próbáltak kialakítani, amibe megpróbálták Júda királyát Acházt (Kr. e. 741-725) bevonni.
- Acház nem volt hajlandó részt venni ebben a koalícióban, ezért a két másik uralkodó büntetőexpedíciót indított Júda ellen, hogy Acházt letegyék, és helyette egy irányukban lojális, saját jelöltet juttassanak a trónra, egy bizonyos Tábeel fiát.

- Acház, Izajás próféta intése ellenére, III. Tiglatpilezer asszír uralkodó segítségét kérte, aki be is avatkozott a konfliktusba és leverte a szövetséget.
- A szír-efraimita háború következményei: Az asszírok bekebelezték Damaszkusz arám városállamot. Izraelt, ahol időközben Pekach gyilkosa Hósea kerül a trónra, területileg megcsonkították és vazallussukká tették. Júda is Asszíria hűbérese lett, súlyos adófizetési kötelezettséggel.

Az északi királyság végleges megsemmisülése Hósea uralkodásához (Kr. e. 731-723) kötődött. Hósea Kr. e. 725-ben fellázadt az asszírok ellen és beszüntetette az adófizetést. Az asszír uralkodó, ekkor már Szalmanasszár, büntetőhadjárata során elfoglalta a már korábban megcsonkított országot. Kr. e. 722-ben a főváros, Szamária is el-esett, és ezzel véglegesen megszűnt az északi királyság:

- Területéből, Magiddu (Megiddó) néven asszír provinciát szerveztek.
- A tömeges délre, Júdába menekülés és háborús pusztítások után megmaradt lakosságából kb. 30 ezer ember áttelepítettek a birodalom más területeire, főleg Médiába.
- Ezen felül új vezetőréteg került a terület élére.
- A Kr. e. 600-as években a birodalom egyéb részeiből (többek között Babilon környékéről) telepések érkeztek, akik keveredtek a helyben maradt népességgel. Ők lettek a későbbi szamariaiak vagy samaritánusok ősei.

VI.4.6. Az déli állam, Júda rövid története a babiloni fogságig (Kr. e. 926-587)

VI.4.6.1. Hiszkija (Kr. e. 725-697)

Az északi királyság, Izrael pusztulását követően a zsidó történelem Júdában folytatódott, melyet közvetlenül nem érintett az asszír büntetőhadjárat. Sokan menekültek Izraelből Júdába magukkal hozva az északi izraelita hagyományokat. Júda számára következő hét évtized az asszír függőségtől való sikertelen szabadulás története.

Ennek az időszaknak az első jelentős déli uralkodója, Hiszkija, akit a sok, többnyire sikertelen, politikai manőver ellenére, a Biblia jó királyként mutat be.

A Kr. e. 730-as években, Acház uralkodása alatt, a déli királyság is asszír hűbéres lett (a szír-efraimita háború nyomán - lásd fentebb). Fia, Hiszkija, a kezdeti hűség után, több alkalommal is lázadt, igaz sikertelenül.

Kr. e. 714-ben részt vett egy asszír ellenes koalícióban, s csak a gyors behódolás mentette meg a büntetőhadjárattól.

II. Szárgon asszír uralkodó Kr. e. 705-es halála után zavargások törtek ki az Asszír Birodalomban. A palesztinai lázadás élére, Egyiptomra és a lázadó babiloni királyra támaszkodva, Hiszkija állt. Az új asszír uralkodó, Szancherib, először Mezopotámiában tett rendet, majd Kr. e. 701-ben Júda ellen fordult. Büntetőhadjárata során rövid idő alatt elfoglalta Júda teljes területét. Az országból egyedül Jeruzsálem maradt meg, amit kis híján sikerült bevennie. Hiszkija nem adta fel a várost, de súlyos adó és jóvátételi kötelezettséggel alávetette magát az asszíroknak. Az asszírok büntetésből Júda területének jelentős részét a *filiszteusoknak* engedték át. Júda területének jó része idegen uralom alá került; Hiszkija csak Jeruzsálem és környéke felett tarthatta meg uralmát. Ezek a területek később tisztázatlan okok folytán visszakerültek Júdához talán Hiszkija, de még inkább fia Manassze idejében.

Vallási reformot hajtott végre, melynek célja az idegen, jahvizmussal ellentétes, elemek kiiktatása a kultusból. Emellett megpróbálta Jeruzsálemet kultuszközponttá tenni.

VI.4.6.2. Manassze (Kr. e. 696-640)

Hiszkija fia, Manassze, szakítva apja politikájával, reálpolitikusként alávetette magát az asszíroknak, akiket őszintén csodált. Többek között segédcsapatokkal támogatta Asszíriát Egyiptom ellen. Neki köszönhető, hogy Júda, ellentétben Izraellel, viszonylag sértetlenül vészelt át az asszír hegemonia időszakát.

A Biblia vallási szempontból hanyag uralkodónak mutatja be. Feltehetően az asszírok felé mutatott lojalitás elemeként, a jeruzsálemi templomban elhelyeztetette az asszírok jelképét, a csillagot; és bevezetett a csillagkultuszt. Ezen felül a kánaánita vallás elemei is beszüremkedtek (talán az uralkodó tolerálta is ezt). A JHWH-hit elsősorban vidéken élt tovább.

Kr. e 640 körül komoly változás történik a nemzetközi politikában:

- Kr. e. 600-as évek Asszíria fénykora. Asszurbannipal uralkodása alatt Kr. e. 663-ban leigázta Egyiptomot.
- Kr. e. 600-as évek második fele már viszont a hanyatlás időszaka az Asszír Birodalom számára. Egyiptom önállóvá vált, lázadások törtek ki.
- Kr. e. 626-ban a médek, (Küaxarész vezetésével) és Babilon tartomány (Nabupolassar, az asszír király rokona vezetésével) függetlenítette magát. Ez a dátum az Újbabiloni Birodalom születésének a dátuma is egyben.
- Kr. e. 612-ben közösen megtámadták Asszíriát; a főváros, Ninive is elesik. Az asszírok Háránba szorultak vissza.
- Kr. e. 609-ben elesett Hárán → Asszíria bukása.

VI.4.6.3. Jozija (Kr. e. 639-609)

Jozija, valószínűleg Manassze unokája, aki Ámon (Kr. e. 641-640) rövid uralkodása után lépett Júda trónjára. Mivel trónra lépésekor még kiskorú volt ezért uralkodása első 9 évében régensei vezették helyette az országot.

Kr. e. 630 táján, amikor átveszi a tényleges uralmat, kihasználva Asszíria gyöngeségét és az így keletkezett hatalmi űrt Palesztinában, függetlenítette országát. Igyekezett az egykor izraelita fennhatóság alá tartozó, főleg északi, területeken terjeszkedni.

Júda szuverenitásának visszaállítását Kr. e. 622-ben vallási reformmal kötötte össze:

- Megtisztította a vallást az idegen elemektől. Eltávolította a jeruzsálemi templomból az asszír és más, a JHWH-hittel ellentétes kultikus gyakorlat minden formáját.
- Kultuszcentralizáció: elrendelte, hogy csak a jeruzsálemi templomban lehet áldozatot bemutatni. Felszámoltatta a vidéki kultuszhelyeket, a többi szentélyt leromboltatta.
- A jeruzsálemi templom restaurálása közben megtalált törvénykönyvre (valószínűleg a MTörv magját alkotó törvénygyűjtemény lehetett) alapozva megújította a szövetséget elkötelezve népét a Törvény és annak megtartása mellett.

Jozija uralmának vége az ókori közel Kelet új hatalmi viszonyaihoz kötődött. Kr. e. 609-ben a médek és a babiloniak ostrom alá fogták Háránt, ahová visszaszorultak a maradék asszír erők:

- Az egyiptomi uralkodó, Nechó fáraó, észak felé vonult, hogy megse-
gítse az asszírokat és hatalma alá vonja a térséget.
- Megiddónál, a Kármel-hegy déli lejtőjének stratégiai átkelőjénél,
Jozija megütközött vele.
- Jozija az egyiptomiakkal szemben csatát vesztett, és a harctéren ő
maga is meghalt.
- Hárán sikertelen felmentése után, visszafelé menet Nechó hűbéresé-
vé tette Júdát: Joacházt (Jozija első fia; Kr. e. 609) Egyiptomba
vitette, királlyá testvérét, Jojachimot ([Jozija második fia]; Kr.
e. 608-598) tette meg. Szíria-Palesztina néhány évig egyiptomi
fennhatóság alá került.

VI.4.6.4. Júda utolsó periódusa a babiloni fogságig

Asszíria bukása után az Újbabiloni Birodalom elkezdett terjeszked-
ni azokon a területeken, ami az asszíroké volt (≈ „termékeny fél-
hold”). Kr. e. 605-ben Karkemisnél Egyiptom és az Újbabiloni Biroda-
lom megmérkőzött Szíria-Palesztina birtoklásáért. Az ütközet egyip-
tomi vereséggel végződött. Nabupolasszár fia, Nebukadnezar (Kr. e.
604-562) elfoglalja Szíria-Palesztina területét. Júda uralkodója,
Jojachim így a babiloniak hűbérese lett, de ezt követően is Egyip-
tomra hallgat.

Miután Kr. e. 601-ben Nebukadnezárnak nem sikerült Egyiptom elfog-
lalása, Kr. e. 598-ben Jojachim, egyiptomi indításra, felmondta a
hűbéresi viszonyt. Nebukadnezar büntetőexpedíciót indított, és ost-
rom alá vette Jeruzsálemet. Az ostrom alatt Jojachim meghalt, he-
lyette fia, Jojachin lett a király 3 hónapig. A város elfoglalása
után öt, és 7 ezer előkelőt és a kvalifikált munkaerőt (királyi ud-
var, papok, kézművesek, köztük Ezekielt) Babilonba hurcolták.

Ezt követően Nebukadnezar Jozija harmadik fiát, Jojachim testvér-
ét, Mattanját helyezte Júda trónjára (Kr. e. 597-587). Az új uralko-
dó nevét, a szupremitás kifejezése céljából, Nebukadnezar Cidkijára
változtatta. Cidkija uralkodására esett zömmel Jeremiás próféta te-
vékenységének az ideje.

Júda még áll, kezdetben tartotta még a hűbéresi viszonyt. A nacio-
nalista párt Jeruzsálemben és Egyiptom uszít. Ennek következménye-
ként Kr. e. 588-ban Cidkija felmondta a hűbéri viszonyt. Nebukadne-
zar újabb büntetőhadjáratot indított Júda ellen. Bő egy év alatt el-
foglalta az országot, és Kr. e. 587-ben bevette Jeruzsálemet. A vá-
rost a szentéllyel együtt a babiloniak porig rombolták. A menekülő
királyt, Cidkiját elfogták, s miután a szeme láttára kivégezték kis-
korú fiait, megvakítva Babilonba vitték. Rajta kívül még Jeruzsálem
megmaradt lakosságát, kb. 1000 személyt, Babilonba deportálták. Ez
az esemény számít a fél évszázadig, Kr. e. 539-ig, tartó babiloni fog-
ság kezdetének. Ettől kezdve, a makkabeusi kort leszámítva, Júda az
ókori Kelet valamelyik nagybirodalmának tartománya.

VI.4.7. A babiloni fogság időszaka (Kr. e. 587-539-ig)

Lényegében a Jeruzsálem lerombolását követő események teremtették
meg a zsidó diaszpórát (gör.; „szétszóródás”; „szétszórtság”). A
zsidók deportálása Palesztinából 3, általunk ismer, hullámban tör-
tént: Kr. e. 597; 587; 582 (Jer 52,28-30: 745 ember). Sokan menekül-
tek a babiloniak elől Egyiptomba. Ekkor alakult ki a diaszpóra két
fő színtere: Babilon és Egyiptom. Ez utóbbi, az egyiptomi diaszpóra,
majd csak a hellenistakorban válik jelentőssé (Alexandria). A szét-
szóródott zsidóságot a kultusz kötötte össze.

VI.4.7.1. Palesztina a fogság idején

Palesztinában jobbára csak a földműves réteg maradt; feltehetően jóval többen, mint ahogy azt a későbbi hagyományok állítják. Az aszsirook korábbi északi gyakorlatával ellentétben, a babiloniak idegeket nem telepítettek be Júdába.

A megszállók egy irányukban lojális júdai főembert, Gedalját tették meg a helytartónak Micpa székhellyel. Először úgy tűnt sikerül Júdában normalizálni az életet, viszont Kr. e. 585-ben Gedalja merénylet áldozata lett. A merényletet követően a várható babiloni bosszú elől az elkövetők, illetve még rajtuk kívül többen, Jeremiás prófétát is magukkal hurcolva, Egyiptomba menekültek. A babiloniak ezután Júdát valószínűleg Szamaria tartomány alá rendelték. A rendszeres kultusz megszűnt, talán a lerombolt templom helyén tarthattak gyászistentiszteleteket.

A deportálások, illetve a katonai mozgások, harci cselekmények által megritkult zsidó lakosság helyére a fogság idején különböző népcsoportok húzódtak:

- Negev; és talán Júda hegyvidékének déli része Hebronig: edomiták (Ez 35,10; 36,5; lásd később Idumea).
  - Sefela: filiszteusok, föníciaiak (Ez 26,2).
  - Gileád: ammoniták (Jer 49,1).
- „Előkerültek” a régi, eltűntnek hitt népek.
→ Az etnikai, katonai mozgások fellazítva a zsidó településterületet az újszövetségi időkre is kiható, tartós ellentétet okoztak a be-települő idegenek és a zsidók között.

VI.4.7.2. A babiloni zsidóság helyzete a fogság idején

Júda társadalmi és gazdasági elitje az Újbabiloni Birodalom központi részén élt. A királyi család tagjai Babilonban, a többiek telepesként vidéken, az Eufrátesz mellett, Babilon alatt éltek. Státusukat tekintve félig szabadok voltak a számukra kijelölt letelepedési területen:

- Érintkezhettek Palesztinával, viszont kijelölt lakóhelyüket nem hagyhatták el.
- Relatív autonómiával bírtak: elöljárókat választhattak; lehetett magánvagyonuk (ház, föld).
- Nebukadnezár halála után (Kr. e. 562) helyzetük jelentősen javult. Bekapcsolódhattak a birodalom gazdasági és politikai életébe. Ezért történhetett meg az, hogy a fogsági időszak végére az Újbabiloni Birodalom gazdasági életének mintegy 10%-át a helyi zsidóság tartotta kézben. Ezen felül jelentős pozíciókat töltöttek be az államigazgatásban.

A Babilonba deportált zsidók nem olvadtak be az idegen lakosságba, hanem megőrizték nemzeti identitásukat és hitüket. Az összetartó erő a következők voltak:

- A haza utáni vágyódás.
- A hit, illetve annak templomi kultusz nélküli gyakorlata, megkülönböztette őket az őket körülvevő pogányságtól: hagyomány, szombat, körülmetélkedés.

A zsidóság számára ugyanis a babiloni fogság időszaka egyben a vallási megújulás időszaka is volt. A fogság helyzete ugyanis a zsidók többsége számára komoly vallási krízist okozott, melynek alapvetően három oka volt:

- A babiloni főisten Marduk győzött. JHWH elhagyta népét vagy éppen képtelennek volt arra, hogy teljesítse ígéreteit, megvédje azt.
- JHWH arra is képtelennek bizonyult, hogy megvédje lakóhelyét Jeruzsálemet és a jeruzsálemi templomot. Mindkettő elpusztult.
- A királyt, JHWH felkentjét, elhurcolták.

Emellett az Újbabiloni Birodalom naponta megtapasztalt ereje, valóságának, kultúrájának pompája és gazdagsága a hitehagyás és a szinkretizmus veszélyét hordozta.

A fogságban élő próféták adtak választ ezekre a kérdésekre: Ezekiel, Deutero-Izajás (Iz 40-55. fej.). A vallási megújulás döntő mozzanata az lett, hogy a zsidók felismerték, hogy bűneik miatt sújtotta őket a csapás. A fogságban élő papság (pl. Ezekiel próféta) döntő szerepet vállalt a hit és a nemzeti hagyomány megőrzésében és megújításában. Az ő tevékenységükhöz köthető a Papi forrás (P) keletkezése; illetve a Deuteronomiszikus Történeti Mű (Józs, Bír, 1-2Sám, 1-2Kir), amely Izrael történetét a honfoglalástól a babiloni fogságig tárgyalja és a hit szemével keresi a katasztrófa okait.

A babiloni fogság végét a nemzetközi politikában beálló újabb változás hozta el: Perzsia megerősödése (Kisázsia és Média elfoglalása), valamint Kürosz perzsa uralkodó fellépése.

VI.4.8. A perzsa idők

VI.4.8.1. Kürosz: a fogság periódusának vége

Kürosz perzsa király (Kr. 559-530) miután a Méd birodalom ura lett, meghódította a Lyd királyságot. Ezt követően Kr. e. 539-ben legyőzte Nabonidot, az utolsó babiloni uralkodót; így az egész Közel-Kelet ura lett. Még ebben az évben Kürosz bevonult Babilonba, ahol a perzsákat szabadítóként fogadták.

A perzsák sokkal toleránsabbnak bizonyultak, mint az asszírok és a babiloniak, nem igyekeztek beolvasztani a leigázottakat. A perzsák csak a politikai fennhatóságot gyakorolták, a meghódított területek népeinek kulturális és vallási autonómiát biztosítottak.

Kr. e. 538-ban Kürosz rendeletben adott engedélyt a templom felépítésére, az istentisztelet helyreállítására és a szent edények visszaadására (ún. „Kürosz-ediktum”). Ugyanakkor a babiloni diaszpóra megmaradt, mivel a már elért egzisztenciális helyzet féltése miatt sokan nem akartak a gazdag Babilonból az elnéptelenedett, elpusztult Palesztinába telepedni. A babiloni diaszpóra, mely Júdán és Alexandrián kívül a zsidóság harmadik nagy központja volt, még a Kr. u. VI-VII. században is létezett.

A legbuzgóbbak viszont, Sesbaccár vezetésével még Kr. e. 538-ban hazatértek Palesztinába és lerakták a jeruzsálemi templom alapjait. Az építkezés azonban megszakadt az anyagi gondok, a megélhetés, illetve a helyben maradottak (főleg a szamaritánusok) részéről az elenséges fogadtatás miatt. Ezen felül a birodalomban kitört trónviszály megakadályozta a perzsákat abban, hogy segítséget nyújtsanak a hazatérő zsidóknak.

Kr. e 520-ban, a dávidi dinasztia leszármazottja, Zerubbábel vezetésével, és hivatalos megbízással egy másik jelentős csoport is hazatért Palesztinába. A templomépítés új lendületet vett. Zerubbábel munkáját Zakariás és Aggeus próféták biztatása kísérte. A zsidó közösség vezetői Zerubbábel és Józsue pap voltak, ez utóbbi feltehetően Zerubbábelrel együtt visszatérhetett Babilonba. Zerubbábel tevékenységének eredményeképpen, a nehézségek ellenére, Kr. e 515-ben felépült a jeruzsálemi templom, és így fel lehetett szentelni. Poli-

tikai önállóság híján, viszont a helyreállított kultusz birtokában Izrael kultuszközösséggé vált: egy és igaz Isten tisztelete (a babiloni diaszpóra számára is érvényes módon). Jeruzsálem falainak felépítését viszont a perzsa hatóságok nem engedélyezték.

A jeruzsálemi templom felszentelése utáni időszak jellemzői a következők voltak:

- Jeruzsálemben csak a templom volt található, egyébként romos és lakhatatlan volt: nincsenek falak, mivel nem sikerült megépíteni a szamaritánusok és edomiták ellenállása miatt.
- A zsidók által lakott területeken nincs közigazgatás. A zsidó-samaritánus ellentét egyre élesebbé vált. A perzsa helytartó szamaritánus területen lakott, így könnyen befolyásolható volt; emiatt ellenségesen viszonyult a zsidókhoz.
- A zsidóságon belül egyre gyakoribbak voltak a vegyes házasságok, amelyek veszélyesek voltak mind nemzeti, mind vallási szempontból.
- A szociális igazságtalanság jelenléte is jellemző volt a zsidóság belső életére: sokan eladósodtak és rabszolgaságra jutottak.
- A papok a megélhetési nehézségek miatt nem végezték el kultikus és áldozat-bemutató feladatukat. Emiatt a kultuszban eluralkodtak a visszaélések és a lazaság.

Kr. e. 500-450 között zűrzavaros állapotok uralkodtak Palesztinában. A korszakot Malakiás próféta könyvének igehirdetéséből ismerhetjük meg.

VI.4.8.2. Ezdrás és Nehemiás tevékenysége

A Kr. e. Kr. e. V. sz. közepén esedékessé vált közigazgatási és vallási reform Ezdrás és Nehemiás nevéhez fűződött. Velük zárult le a fogság utáni restauráció és váltak otthonossá a zsidók Palesztina területén. A fennmaradt források alapján tevékenységük időbeli kereteit szinte lehetetlen restaurálni. Ami biztos, hogy egyikük sem volt próféta.

1° Nehemiás: Perzsa udvari tisztviselő (I. Artaxerxész [Kr. e. 465-424] pohárnoka), politikus volt, a deportáltak leszármazottja. Kr. e. 445-ben kezdi tevékenységét. Az ő nevéhez fűződött a közigazgatás és a szociális viszonyok rendezése.

Nehemiás a királytól kért engedélyt, hogy Júdában megszervezze a közigazgatást. Az uralkodótól hivatalos megbízást kapott, helytartó lesz: Júdea ezzel közigazgatásilag hivatalosan is különvált Szamáriától. Nehemiás érkezése után 52 nap alatt felépítteti a városfalakat; így Jeruzsálem a tartomány fővárosa lett. Viszont még mindig hiányoztak a lakosok. Nehemiásnak sikerült a népesség $\frac{1}{3}$ -át megnyernie, s ezzel a város újra benépesítenie.

Rendezte a szociális viszonyokat is: elengedte az adósságokat, ő maga is lemondott helytartói fizetéséről. 12 év után, Kr. e. 433-ban visszament Babilonba, majd ismét visszatért Palesztinába a szociális rendezés végett.

Nehemiás megszervezte a tartomány (perzsa neve: Jehud) életének külső feltételeit, melyeknek a legfontosabb részei: közigazgatás, Jeruzsálem falai, szociális viszonyok.

2°. Ezdrás: Pap volt, szintén a deportáltak leszármazottja volt; ő az, aki a palesztinai zsidó közösség vallási életének kereteit szervezte újjá. Az Ezdrás nevéhez fűződő vallási reform, az elkövetkezendő évszázadokban meghatározta a jeruzsálemi kultuszközösség, és

egyben a zsidóság egészének, életformáját. Működésének idejét a biblikusok nem tudják körbehatárolni: I. (Kr. e. 465-424) vagy II. Artaxerxész (Kr. e. 405-358) idején, pontosabban uralkodásuk 7. évében tevékenykedhetett. Rövid, ám hatásos, működése utáni sorsáról nincs tudomásunk. Tevékenységének főbb pontjai:

- A perzsa király engedélyével adományokat hozott a diaszpórából.
- A Törvény nyilvános felolvasása (illetve arámra való lefordítása). Elkötelezte a népet annak megtartására: gyakorlatilag szövetségmegújítás - érvényt szerzett a Törvénynek a társadalmi életben.
- A papi, kultikus tevékenység megújítása.
- A vegyes házasságokat felbontatta. Ezt követően a vegyes házasságok már nem okoztak problémát.

→ Az Ezdrás és Nehemiás és a Makkabeusok kora közötti időszakra vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre megfelelő források. Ebben az időszakban a zsidóság története kevésbé / alig ismert. A perzsa uralkodók valószínűleg támogatták a tartományban zajló reformokat. Ennek oka, hogy nyugalmat akartak a hadászatiilag fontos, Egyiptommal határos Palesztinában. Emellett úgy tűnik, hogy a palesztinai zsidóság ebben az időszakban nem mutatott politikai aktivitást; így elkerülték őket a Perzsa Birodalmat érintő történeti események.

Mindenesetre Ezdrás és Nehemiás tevékenysége és reformjai meghatározták a zsidóság életformáját, melynek a főbb jellemzői:

- központ a templom
- kultikus előírások
- nagy szerep a főpapok és papok számára
- főhatalom a főpap kezében
- radikális elkülönülés

VI.4.9. A hellenista kor

VI.4.9.1. A hellenista kor kezdeti időszaka

A perzsa uralom kb. a Kr. e. 300-as évekig áll fenn Palesztinában és viszonylagos nyugalmat hozott (érdekük az Egyiptommal határos, hadászatiilag fontos tartományban). A végső csapást Nagy Sándor mérte a perzsákra. Kr. e. 333-ban (Isszosz) Palesztina ellenállás nélkül a kezére jutott; és makedón fennhatóság alá vonta. Nagy Sándor perzsák feletti győzelme új korszakot nyitott az ókori Kelet történetében.

Nagy Sándor hirtelen halála után birodalma széthullott: hadvezérei (diokhoszok) birodalmát 4, majd 3 részre osztották. Ezek közül Izrael szempontjából kettő jelentős:

- Ptolemaioszok (Kr. e. 323-198): Egyiptom - fővárosa: Alexandria.
- Szeleukidák (Kr. e. 198-tól): Mezopotámia és Észak-Szíria - fővárosa: Antióchia.

Palesztina először a Ptolemaioszok (Ptolemaidák) fennhatósága alá került. Erről az időszakról nem sokat tudunk. A Ptolemaioszok, a perzsákhoz hasonló módon, tiszteletben tartották a zsidó vallást és nemzeti hagyományokat:

- politikai függőség, vallási és kulturális szabadság; a főpap és a főtanács irányított
- kezdett beszivárogni a hellenista kultúra, de még nem meghatározó

Kr. e. 198-tól a Szeleukidák vették át az uralmat Palesztina fölött. Kezdetben, egészen IV. Antióchosz Epifánész uralkodásáig, a Ptolemaioszokéhoz hasonló türelmes politikát folytattak. III. Antió-

chosz (Kr. e. 223-187), illetve fia, IV. Szeleukosz (Kr. e. 187-175) különböző kedvezményeket adtak a zsidóknak: pénzt ígértek a kultusz fenntartására és a templom renoválására. Kivételt jelentett IV. Szeleukosz, aki pénzzavarai miatt meg akarta szerezni a templom kincstárát. Ez volt az a pont, ahol a zsidóság és a Szeleukidák közötti jó viszony megszakadt.

VI.4.9.2. IV. Antióchosz Epifánész

Az uralkodó nevéhez fűzött jelzöt az istenek megnevezésére használták: „aki megjelenik”. A zsidók és a Szeleukidák közötti jó viszony megromlása az ő uralkodása alatt véres üldözéssé fajult. Ennek oka, hogy megpróbálta Palesztinát erőszakosan hellenizálni. Ennek jegyében kényszeríteni próbálta a zsidóságot a JHWH-ba vetett hit és a nemzeti hagyományok elhagyására.

A hellenista befolyásnak a zsidók egy jelentős csoportja ellenállt. Ellentét alakult ki a hellenizálásnak érvényesülési szándékkal engedő csoportok (főleg a felső rétegek, főpapság) és a hagyományokhoz ragaszkodók, az ún. „hűségesek” (chaszidok; חַסִּדִּים [hāsīdīm] - „igazak”, „jámborok”) között. Ennek két következménye lett:

- Versengés alakult ki a főpapi címért. A riválisok ezt az uralkodó kegyeinek a megszerzésével akarták ezt elérni.
- A hellenizált csoportok az uralkodó támogatását próbálták megszerezni a zsidó hagyományokhoz ragaszkodókkal szemben.

Végül is ez az ellentét provokálta ki a király beavatkozását, mely az egész népre kiterjedő véres üldözést vont maga után:

- Kr. e. 169: IV. Antióchosz Epifánész kifosztotta a templomot és belépett a szentélybe. Ezzel megszenteltelenítette a templomot, végképp maga ellen fordítva a hagyományokhoz hű rétegeket.
- Kr. e. 168: Az uralkodó sikertelen hadjáratot vezetett Egyiptom ellen (a rómaiak megálljt parancsoltak neki). Visszafelé betért Jeruzsálembe és újra megszenteltelenítette a templomot: elhelyezte ott Zeusz Olymposz szobrát és egyben bevezette kultuszát.
- Kr. e. 167:
  - A király rendeletben tiltotta be a zsidó vallást: a körülmetélést, a szombat megtartását. Emellett kötelezte a zsidókat, hogy áldozatot mutassanak be a pogány istenségeknek (bálványimádás), illetve a disznóhús megevéseire. A törvényt megszegőkre, a hagyományaikhoz ragaszkodókra üldözés és halálbüntetés várt.
  - Ezzel párhuzamosan megpróbálta elősegíteni az asszimilációt: fellegvárat (a lakosság ellenőrzése céljából), illetve görög jellegű gimnáziumot építtetett Jeruzsálemben. Ez utóbbi együtt járt a mezítelenség kultuszával, ami elfogadhatatlan volt a vallásos zsidók számára.

VI.4.9.3. A Makkabeus-szabadságharc menete

Az elégedetlenség, még ugyanebben az évben, Kr. e. 167-ben, nyílt lázadásba csapott át, melynek élére, a Hasmoneus családból származó, Mattatiás pap állt.

Egy év múlva, Kr. e. 166-ban, amikor Mattatiás meghalt, fia Júdás vette át az irányítást (Kr. 166-160); és felvette a Makkabeus (מַכְבֵּי; [makkabāh] - „kalapács”) nevet. A kezdetben kilátástalannak tűnő partizánháború sikerrel járt, mivel a szír király a birodalom belső nehézségei miatt képtelen volt Palesztinára koncentrálni.

Kr. e. 164-ben Júdás visszafoglalta a jeruzsálemi templomot és felszentelte azt (→ Hanuka ünnep). Még ebben az évben az évben meghalt IV. Antióchosz Epifánész.

Az új uralkodó V. Antióchosz Kr. e. 162-ben türelmi rendeletet adott ki. A zsidók viszont ennek ellenére folytatták a harcot, immár a politikai függetlenségért. Ekkorra már a korábban a felkelés bázisát alkotó „chaszidok” nagy része, látva politikai céljaikat, már elpártolt a Makkabeusoktól.

Kr. e. 160-ban a Szeleukidák elleni küzdelemben elesett Júdás. Utóda testvére, Jonatán lesz (Kr. e. 160-142), aki, ügyesen kihasználva a birodalom trónviszályait, egyre több engedményt harcolt ki a zsidók számára. Így, nyilván a szírek beleegyezésével felvehette a főpap, etnarka és stratégá címeiket. Jonatán külpolitikai téren is ügyes volt, pozícióját a Rómával és Spártával kötött szövetségekkel erősítette meg.

Kr. e. 142-ben Jonatán gyilkosság áldozata lett. Az ő utóda testvére, Simon lett (Kr. e. 142-134). A Szeleukidák neki is elismerték a korábban Jonatánnak adományozott címeiket. Elfoglalta a jeruzsálemi fellelővárat, ahonnan a Szeleukidák helyőrsége távozni kényszerült. Ezen felül sikerült újabb területeket Júdához csatolnia, amit gyakorlatilag függetlenít (!).

Kr. e. 134-ben Simont is megölték. Utóda, fia Johannész Hyrkánusz lett (Kr. e. 134-104), aki megszerezte a teljes politikai függetlenséget. Júdához újabb területeket csatolt: Szamária, Transzjordánia, Idumea. Ez utóbbi két terület egy részét sikerrel judaizálta. Címet nem viselt, de gyakorlatilag királyként uralkodott. Hellenista uralkodási stílusa miatt alattvalói nem szerették; ez egyébként utódaira is érvényes lesz.

Kr. e. 104-ben, Hyrkánusz halálának évében gyakorlatilag teljes Palesztina szabad. Utódait összefoglaló néven Hasmoneus-dinasztia néven szoktuk említeni (Makkabeusok leszármazottai). A későbbiek során a Hasmoneus uralkodók mindinkább önkényeskedtek, hellenista módon kormányoztak, ezért sokan elfordultak tőlük (pl. a farizeusok).

A mindinkább anarchiába és trónviszályokba bonyolódó Hasmoneus dinasztia uralmának a Damaszkuszban tartózkodó Pompeius vetett véget, aki Kr. e. 63-ban bevonult Palesztinába és elfoglalta Jeruzsálemet. A rómaiak Palesztina és Szíria területéből megalakították *Szíria provinciát* (Nagy-Szíria ideálja!).